

ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

26 juni 1968

53e jrg.

No. 2650

Verschijnt wekelijks

COMMISSIE VAN REDACTIE:

L. H. Klaassen; H. W. Lambers;
P. J. Montagne; J. Tinbergen; A. de Wit.

REDACTEUR-SECRETARIS:

A. de Wit.

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter.

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars;
J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick

SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck.

INHOUD

<i>Prof. Dr. J. Tinbergen:</i>	
Gemengd zwemmen (II)	605
<i>Dr. C. de Galan:</i>	
Het OECD-survey over Nederland: een gevarieerd beeld	606
<i>Prof. Mr. W. J. Slagter:</i>	
Het SER-advies inzake het stakings- recht (II)	608
<i>Drs. M. den Admirant:</i>	
Verschuivingen in het consumptie- patroon (II)	613
<i>Tweeërlei mening:</i>	
Het wetsontwerp over de jaarreke- ning van ondernemingen, door <i>Drs.</i> <i>G. J. van der Hoeven, Mr. M. de</i> <i>Leeuw en Mr. R. Hoorens van Heij-</i> <i>ningen</i>	616
Mededelingen	621
Recente publikaties	621
Geld- en kapitaalmarkt ..	623

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Gemengd zwemmen (II)

Wij zagen vorige week dat het woord „gemengd” voor meer dan één uitleg vatbaar was in het hoofd van een rechtschapen raadslid. Vervolgens hoe zijn opvatting van gemengd zwemmen in Beirut een zekere verwezenlijking heeft gevonden.

Het rapport van de kerken, in Beirut bijeen, bevat ook nog een aanbeveling volgens welke de kerken met de grootste aandacht volgen wat in het raam van de Verenigde Naties wordt gedaan ter voorbereiding van een wereldstrategie voor de ontwikkelingspolitiek in het komende decennium. Onmiddellijk na Beirut vond een bijeenkomst plaats in Addis Abeba die zich hiermee had bezig te houden: de derde zitting van het Development Planning Committee van de VN. De activiteiten aldaar ontplooid kunnen, niettegenstaande de hoogte van genoemde stad, in menig opzicht ook gezien worden als een oefening in gemengd zwemmen. Zwemmen niet alleen om het hoofd boven de papiermassa te houden die karakteristiek is voor bijeenkomsten op dit „hoogste niveau” van de volkerensamenleving. Men mag de VN niet deze grote massa verwijten, want ten dele gaat de oorzaak ervan terug tot de omstandigheden rond de toren van Babel. In principe moeten alle stukken beschikbaar zijn in alle officiële talen. Eerste vorm van gemengd optreden. Wie geen vreemde is in het milieu der VN weet, dat deze menging nog maar een klein obstakel is, waarbij hokjes, tolken en microfoons de symbolen zijn van de technische overwinning op dit obstakel behaald.

Tweede vorm van menging: er zijn leden van een vergadering en *waarnemers*. Deze laatsten, die de verschillende organen vertegenwoordigen die deel uitmaken van de familie der VN-instellingen, *nemen* niet slechts waar, zij moeten het nut van hun aanwezigheid ook waar *maken*. Daarom vragen zij het woord en krijgen het meestal. Komen zij uit de meer eloquente delen van de wereld, dan neemt dit wel tijd in beslag. Dit keer echter niet ten onrechte. Er is in Addis Abeba een samenwerking gesmeed tussen alle organen der VN om de noodzakelijke werkzaamheden te verdelen: het Indicatief Wereldplan van de FAO, een dito van de ILO, de strategie voorgesteld door UNCTAD en vele andere elementen zullen, goed geschakeld, aan het te scheppen geheel hun deel bijdragen. Gelijk de kerken, wil dit gezelschap ook nog wel graag buiten de eigen kring kijken en er werd dus ook geluisterd naar bijv. de EEG; men wil ook zeker luisteren naar de OECD.

In dit alles schuilt al een derde vorm van menging, meestal bekend als de, status verschaffende, erkenning van de noodzaak van een interdisciplinaire aanpak. In uiterlijke vrede zitten naast elkaar economen, sociologen, medici, ingenieurs, vele andere deskundigen en ook gewoon maar mensen. Een vierde vorm van samendoen: de huidskleuren van deze strategen-in-spe liepen duidelijk uiteen. Zo ook — vijfde vorm — het inkomen per hoofd van de landen waarvan zij kwamen of — zesde vorm — de aard van de eigendom der produktiemiddelen in die landen. Anders gezegd: de poging om een strategie te ontwerpen is er een die Noord en Zuid bijeenbrengt, evenals Oost en West. Niet steeds tot gemak van de procedures waren er dan ook nog lauwen en warmen (t.a.v. het onderwerp der strategie) en de kwalitatieven naast de kwantitatieven. Tenslotte had de vergadering twee hoofdpunten op de agenda: naast het voorbereiden van de reeds genoemde wereldstrategie het ontmoeten van de problemen van het gastcontinent Afrika.

Het geheel heeft zich, naar de gevoelens van de vergaderenden, wel

Het OECD-survey over Nederland: een gevarieerd beeld

Wie geïnteresseerd is in de economische situatie en in de korte-termijnvooruitzichten van ons land, kan er niet meer over klagen dat hij van weinig materiaal wordt voorzien. Telkenjare verschijnen de Miljoenennota met de Macro-Economische Verkenning, het Centraal Economisch Plan, het Jaarverslag van de Nederlandsche Bank en twee halfjaarlijkse rapporten van de SER. Tussendoor valt er van de zijde van de regering, de SER(-voorzitter) en de EEG ook nog het één en ander te beluisteren. En omstreeks mei-juni verschijnt dan nog het jaarlijks Economic Survey van de OECD.

Het is niet alleen veel wat ons aangeboden wordt. Het is ook gevarieerd. Dat maakt het er voor de beoordelaar wel interessanter op, maar niet eenvoudiger. Niet alleen lopen de analyses en de visies van de rapporteurs uiteen, maar ook de cijfers. In deze laatste blijken herhaaldelijk correcties nodig te zijn, ook als ze betrekking hebben op het (recente) verleden. Eén van de belangrijkste oorzaken daarvan is dat zogenaamde incidentele factoren zo'n grote rol spelen: het weer, verwachtingen, belastingvooruitzichten, buitenlandse gebeurtenissen. Bij wijze van voorbeeld: de OECD constateert in haar recent verschenen Survey over de Nederlandse economie (waarover dit stukje in hoofdzaak gaat), dat de reële groei van de particuliere consumptie toenam van 2,7% in 1966 tot 4,8% in 1967, maar voegt daaraan toe: „But the rate of growth remained unchanged at some 4 per cent if incidental factors are excluded” (blz. 10). Een actueler voorbeeld is de invloed die de gebeurtenissen in Frankrijk ook op onze economie zullen uitoefenen.

Aan deze tekortkomingen in de gegevens en vooral in de voorspellingen is weinig te veranderen, maar zij maken het wel moeilijk een afgerond beeld te verkrijgen. Zo heb ik zelf in november 1967 in dit tijdschrift de werkloosheid conjunctureel genoemd, onder meer op grond van de ontwikkeling der bestedingen, meer in het bijzonder de particuliere en de overheidsinvesteringen en de export. Achteraf blijkt de recessie te zijn meegevallen. Volgens de OECD

---

bevredigend afgespeeld. Hoofdpunt blijft daarbij dat de vele waarnemers als om strijd hebben verklaard in deze grote oefening hun rol te willen spelen. De hoop is nu dat dit gezamenlijke werk tot een voorstel aan de Secretaris-Generaal der VN kan leiden, dat de publieke opinie als een goed samenhangend geheel en daarom als overtuigend wil aanvaarden. Wat dan gevraagd zal worden van alle regeringen, bedrijven, scholen, enz. zou, naar menselijke verwachtingen, gewenst en haalbaar tegelijk zijn, een en ander bekeken van zoveel mogelijk gezichtspunten uit. Zwemmen is altijd bedoeld om het hoofd boven water te houden. Dit keer wel in het bijzonder.

J. T.

bereikte de conjuncturele ontwikkeling al iets na het midden van 1967 haar dieptepunt en zijn de bestedingen, vooral de investeringen, hoger geweest dan ook nog in de Verkenning van september 1967 werd voorzien. De expansie in (de tweede helft van) 1967 „was led by government investment, private construction and merchandise exports” (blz. 6). Toch spreekt het Survey voortdurend van een conjuncturele „slack” in Nederland, waarbij het verband met de werkloosheid overigens niet helemaal helder wordt.

Hiermee wil niet gezegd zijn, dat de recessie het centrale thema is in de analyse van de OECD. Het opvallendste kenmerk van die analyse lijkt mij juist dat er geen centraal thema is. Daarmee is een belangrijk verschil aangeduid ten opzichte van o.a. de beschouwingen van de President van de Nederlandsche Bank. De visie van Dr. Zijlstra was wel aanvechtbaar en werd dunkt mij onvoldoende gesteund door de cijfers¹⁾, doch zij bood houvast. De OECD geeft meer een helder en competent overzicht van de objectieve buitenstaander, zonder duidelijke conclusies, ook nauwelijks t.a.v. het beleid. Waarschijnlijk is dat wijs. De situatie is labiel, vertoont hoopvolle en minder gunstige aspecten en is moeilijk in een bepaald kader te persen. De interpretatie van de gegevens is beslist niet eenvoudig en het is volgens de OECD goed mogelijk, dat onder de bevredigende oppervlakte de onderliggende externe en interne positie niet zo sterk en gezond is.

DOELSTELLINGEN VAN ECONOMISCH BELEID

Laten we aan de hand van de in het Survey genoemde vier bekende doelstellingen²⁾ de beschouwingen van de OECD proberen samen te vatten.

De groei in 1967 wordt positief beoordeeld. Uiteraard. Nog meer dan de vraagfactoren ontwikkelden produktie en produktiviteit zich voorspoedig. De produktie van bedrijven nam toe met 5½%, waarvan 1% wordt toegeschreven aan het weer en andere incidentele factoren. Vooral de landbouw en de bouwnijverheid gaven hoge groeicijfers te zien. In de industrie kwam de groei wel heel sterk voor rekening van één sector: chemie (inclusief olie en mijnbouwprodukten)³⁾. De 6½% produktiviteitsstijging werd, behalve door het weer, veroorzaakt door het capaciteitseffect van belangrijke nieuwe investeringen en door de „easier labour market conditions and weakening pressure of demand” (blz. 13). Door het laatste nam de

---

¹⁾ Onder meer omtrent de concurrentiepositie, de stijging van loon- en ander inkomen, de ontwikkeling in het buitenland.

²⁾ Zoals wel vaker ontbreekt de „redelijke inkomensverdeling” in het lijstje.

³⁾ Voetnoot blz. 13: „The contribution to the industrial expansion of mining (including natural gas production), chemicals, oil refineries and public utilities, accounting for 25% of total output, amounted to 2,5 percentage points or 50% of total expansion”.

arbeidsreserve binnen de bedrijven af, werden marginale bedrijven gesloten, werd de mobiliteit gestimuleerd en verbeterde de arbeidsdiscipline.

Toch zijn er, vooral voor de naaste toekomst, schaduwzijden. Niet alleen mag het weer niet altijd verwacht worden mee te werken. Ernstiger is dat de investeringen zich in wezen niet gunstig ontwikkelen. Was er in 1967 al een absolute daling van de uitrustingsinvesteringen (machines) te constateren, het ziet er niet naar uit dat deze tendentie verandert, ondanks een verhoging van de winstvoet in 1967. Daarbij komt dat de private bouwinvesteringen in 1967 zeer hoog waren, maar „the effect of the pent-up demand for business building accrued during the earlier period of restrictions has largely spent itself” (blz. 36). Terwijl in voorgaande jaren de investeringen wel eens erg sterk toenamen (aardgas!), is die groei er nu uit. Dat heeft niet alleen een capaciteitseffect, maar ook een inkomenseffect.

Daarbij moet nog in aanmerking worden genomen, dat er in het Survey enkele keren op wordt gezinspeeld, dat er ook thans al enige overcapaciteit in de Nederlandse economie aanwezig is. Niet alleen de werkloosheid duidt hierop. Er wordt vermeld dat „the margin of unused physical and human capacity has widened substantially” (blz. 14) en dat „the underlying rate of expansion of output remained below the capacity rate of growth, estimated at more than 5 per cent” (blz. 11). Het is jammer, dat de OECD niet heeft getracht deze overcapaciteit kwantitatief aan te duiden, zoals wel is gebeurd in het onlangs uitgebrachte Survey over de Westduitse economie.

Op de *betalingsbalanspositie* gaat de OECD uitvoerig in. Deze heeft zich, zoals bekend, niet zo ontwikkeld als eerst werd verwacht en ook voor 1968 voorspelt de OECD slechts een geringe vooruitgang. De gronden voor deze somberheid lijken mij niet zo sterk; wel is er een geringe (\$ 15 mln.) invloed van de VS-maatregelen, maar de ook genoemde extra interne-vraag- en loon/prijsfactoren lijken mij overschat. Overigens is de OECD daar zelf voorzichtig over. Enkele malen wordt beklemtoond dat de Nederlandse concurrentiepositie in 1967 is verbeterd, waarbij wordt aangetekend dat dit traditie is in de naoorlogse jaren van internationale recessie; hetzelfde heeft zich in 1952/1953 en in 1958 voorgedaan. Dat ook overigens de betalingsbalanspositie is vooruitgegaan, wordt aan enkele factoren toegeschreven. Ten eerste aan de aanbodzijde: hoge agrarische produktie, aardgasuitvoer, ruimte voor exportstijging door achterblijven van binnenlandse vraag. Ten tweede aan de invoerkant: importsubstitutie en lage importquote van de expanderende bestedingscategorieën bij overheid en bouw. De vooruitzichten op deze terreinen zijn onzeker en dat geldt eigenlijk ook voor de geconstateerde „sharp swing of private long-term capital flows” (blz. 23).

Over het *interne evenwicht* is de OECD optimistisch. De inflatoire tendenties zijn duidelijk verminderd, de prijsstijging is aanzienlijk afgenomen en komt in belangrijke mate voor rekening van autonome exogene factoren. Nieuwe punten komen hieromtrent niet naar voren. De verwachtingen zijn niet ongunstig. Dat de loonstijging groter zal worden dan de in het Centraal Economisch Plan 1968 gestelde 5% wisten we al. De gevolgen daarvan zijn zeer beperkt, o.a. een 0,3% grotere prijsverhoging, „which may be low” zegt de OECD laconiek (blz. 37).

Over de *werkgelegenheid* staat in het rapport teleurstellend weinig te lezen. De werkloosheid en de regionale en functionale differentiatie daarvan („not unusual in

periods of cyclical slack”) worden eigenlijk zonder meer geconstateerd, met de toevoeging dat de sterk verminderde aanbodstoename van arbeid (0,4% in 1967 tegenover 1,2% in 1966) nog versluijend heeft gewerkt. Ook over het beleid ten aanzien van de werkgelegenheid worden eigenlijk geen opmerkingen gemaakt.

GEEN BEOORDELING VAN BELEID

Het voorgaande brengt ons op de economische politiek. In tegenstelling tot wat in de Surveys van de diverse OECD-landen wel eens wordt aangetroffen, is van een beoordeling van het Nederlandse beleid deze keer nauwelijks sprake. Aanbevelingen worden ook niet gegeven. Afgezien van de hoge werkloosheid acht de OECD kennelijk op de Nederlandse autoriteiten weinig aan te merken (waarbij zij aangetekend, dat het recente „beleid” nog niet door dit Survey wordt bestreken). De economische politiek is overigens door de omstandigheden geholpen en heeft in 1967 voornamelijk bestaan uit het scheppen van monetaire ruimte (eliminering van kredietbeperkingen) en uit budgettaire maatregelen. Die laatste zijn dan weer ondersteund door ingebouwde stabilisatoren. Wél zit er een opvallende staart aan deze concluderende opmerkingen in het Survey. Ondanks de al eerder genoemde beschouwingen over de betalingsbalans en de verwachting dat er geen surplus van betekenis zal ontstaan, spreekt de OECD de mening uit dat „this should not be a cause for immediate concern”. En vervolgens: „In appreciating the scope for balanced growth, it should be realised that the overall balance of payments and the level of reserves do not constitute any major constraint” (blz. 39).

Zonder al te veel fantasie lijkt mij hier de waarschuwing in te lezen, dat niet het (externe-)stabilisatiebeleid de groei en werkgelegenheidspolitiek in de weg mag staan. Jarelang heeft ons land de situatie gekend waarbij groei en werkgelegenheid zich gunstig ontwikkelden, mede ten koste van de stabiliteit (prijzen en later betalingsbalans). Nu constateert de OECD een tendentie tot het omgekeerde en daar mag misschien toch een waarschuwing in worden gelezen.

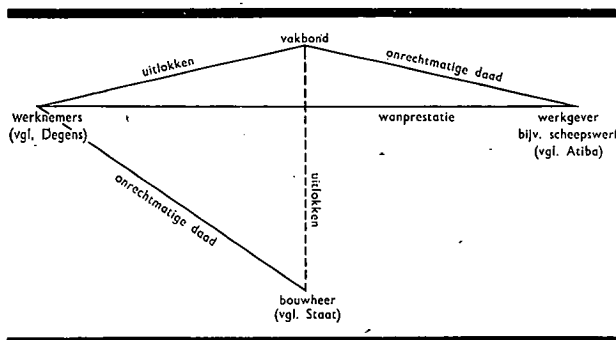
Meer in het algemeen is het Survey trouwens nogal weifelend tot somber over het beschikbare economisch-politieke instrumentarium en de simultane verwezenlijkbaarheid van de doelstellingen. Op de eerste bladzij al staat: „The permanent task of reconciling full employment and a satisfactory rate of growth with internal financial stability and a structural balance of payments surplus has not become easier” en het rapport eindigt in dezelfde zin: „It remains to be seen whether the task of reconciling optimal growth with relative price-cost stability will be realised in 1968”. Het is niet voor het eerst dat we dit horen of lezen en het is jammer dat de OECD het bij deze constatering laat. Het lijkt mij aannemelijk, dat een centrale functie zou zijn te vervullen door een inkomensbeleid (annex spaarbeleid), maar daarover wordt in het Survey niets van betekenis gezegd; het vat onder „incomes policies” alleen loonpolitiek en constateert dat die vrijwel is afgeschaft.

Nou ja, een Survey is natuurlijk primair een Survey. Als zodanig voldoet dat van de OECD over de Nederlandse economie in 1967/1968 zeker. Voor wie op de hoogte is, is het geen „must”; maar wie uit 40 bladzijden een helder overzicht wil krijgen, voorzien van veel relevant cijfermateriaal, kan er goed in terecht.

C. de Galan

Het SER-advies inzake het stakingsrecht (II)*

In het eerste artikel werd uiteengezet, dat in het Panhonlibco-arrest (H.R. 15 januari 1960, N.J. 1960/84) is uitgegaan van de individuele arbeidsovereenkomst, ten aanzien waarvan wanprestatie wordt gepleegd. De uitlokking van die wanprestatie kan een onrechtmatige daad opleveren t.o.v. de schuldeiser uit de arbeidsovereenkomst. Aan het slot van dat artikel werd vermeld, dat het voorontwerp van wet inzake het stakingsrecht zich alleen bezighoudt met de verhouding tussen de (uitlokkende) vakbond en de werkgever (schuldeiser uit de arbeidsovereenkomst), dus met de driehoek vakbond — werknemer — werkgever. Daar het voorontwerp zich niet bezighoudt met de verhouding van de vakbond tot derden, blijft nog mogelijk een combinatie van de driehoeksconstructie van het Cohen-Lindenbaum-arrest met de openhoek-constructie van het arrest i.z. de Staat — Degens — Atiba (H.R. 3 mei 1946, N.J. 1946/323): uitlokking van een onrechtmatige daad is ook een onrechtmatige daad:

HET OPTREDEN VAN DE COLLECTIVITEIT EN DE INDIVIDUELE ARBEIDSOVEREENKOMST

In het voorontwerp van wet wordt niet uitgegaan van de individuele arbeidsovereenkomst maar van de collectiviteit: de enkele omstandigheid, dat de collectiviteit (de vakbond) zegt, dat de contractuele verplichtingen tijdelijk niet behoeven te worden nagekomen, is voldoende om de verbintenissen uit de individuele arbeidsovereenkomsten te schorsen. Zowel op het meerderheidsstandpunt als op het minderheidsstandpunt van de SER valt wat af te dingen: op het meerderheidsstandpunt, omdat men de individuele arbeidsovereenkomst nu eenmaal niet zo kan bagatelliseren als hier gedaan wordt: de CAO is tenslotte in het geheel geen arbeidsovereenkomst; zij bevat slechts bepalingen, die pas gaan leven door incorporering in de individuele arbeidsovereenkomsten. Het valt niet te ontkennen, dat door een staking contractuele verplichtingen uit de individuele arbeidsovereenkomsten niet worden nageleefd. Op het Panhonlibco-arrest is dogmatisch niets aan te merken.

Anderzijds kan men het minderheidsstandpunt van de SER verwijten, dat het niet geheel realistisch is, wanneer het de nadruk legt (SER-advies, blz. 22 en blz. 28) op de persoonlijke verantwoordelijkheid van de werknemer,

Samenvatting

Dit tweede artikel gaat in op enkele onderdelen van het SER-advies inzake het stakingsrecht: het optreden van de collectiviteit en de individuele arbeidsovereenkomst, de vordering tot nakoming met dwangsom, de wilde staking, de eis van evenredigheid tussen het doel der werkstaking en de gevolgen van het toepassen van het stakingsmiddel en de staking als eigenrichting. Hetgeen daarbij gezegd wordt omtrent de verschillende behandeling van een door een vakbond georganiseerde staking en van een wilde staking is kenmerkend voor de bezwaren, die de schrijver in het algemeen tegen het voorontwerp en het SER-advies heeft, namelijk dat bij deze wettelijke regeling machtspolitieke factoren een rol hebben gespeeld, die achter tekort schietende juridische argumenten verborgen blijven. Vervolgens bespreekt de schrijver de mogelijke verweren van de werkgever tegen een staking: ontslag, schadevergoeding en uitsluiting. Besloten wordt met enkele opmerkingen over een verwant probleem: de uitsluiting van CAO-onderhandelingen door „erkende” vakverenigingen van de categorale vakverenigingen en over de processuele vraag, welke betekenis kan worden toegekend aan het vonnis in kort geding, dat later door een vonnis in de hoofdzaak of door een arrest in kort geding in hoger beroep kan worden achterhaald.

die moet beslissen of hij de stakingsoproep van zijn vakbond moet volgen dan wel zijn contractuele verplichtingen moet naleven. Hoezeer men ook waarde kan hechten aan de persoonlijke verantwoordelijkheid, juist bij een vraag als deze, of het volgen van een stakingsoproep kan leiden tot rechtsmaatregelen tegen de stakende werknemer met de daaraan verbonden risico's, zou op de individuele werknemer een te grote verantwoordelijkheid worden gelegd, en zou hij genoopt worden voor zichzelf een vraag te beantwoorden, waarvan hij de voor het antwoord van belang zijnde facetten niet voldoende kan overzien. Wat de individuele werknemer wél kan overzien is het gevolg, indien hij blijft staken ondanks het feit, dat de rechter het optreden van de vakbond onrechtmatig heeft verklaard. De MvT op het regeringsontwerp stelt hieromtrent terecht:

„Deze opvatting impliceert, dat het niet verrichten van arbeid eerst aan de norm van wanprestatie getoetst kan worden, indien de werknemer na de onrechtmatigverklaring niettemin blijft deelnemen aan de staking. Alsdan zal de staking vanuit de individuele arbeidsovereenkomst worden beoordeeld”.

* (I) in *ESB* van 19 juni jl., blz. 585-590.

VORDERING TOT NAKOMING MET DWANGSOM

De ervaringen met de korte gedingen gedurende de afgelopen tien jaren leren, dat een stakingsrecht in feite wordt gefrustreerd, zolang de werkgever de mogelijkheid heeft in kort geding nakoming van de arbeidsovereenkomst (bevel tot werkhervatting) te vorderen, op straffe van een dwangsom van bijv. f 20 voor iedere dag dat aan het rechterlijk bevel niet wordt voldaan. Anderzijds is het belangrijkste recht van de schuldeiser bij wanprestatie van de schuldenaar om nakoming te vorderen. Deze vordering tot nakoming speelt ook een rol bij ongeoorloofd verzuim (bijv. een kort geding bij voorbaat, als werknemers hebben laten blijken, dat zij op de dag van een belangrijke voetbalwedstrijd niet op hun werk willen verschijnen). Zolang men het stelsel van het B.B.A. handhaaft (zonder ontslagvergunning van de directeur van het G.A.B. is een ontslag resp. ontslagname — die zowel uit een brief als uit wegblijven kan blijken. — in beginsel nietig), kan men het stakingsrecht slechts redden door de vordering tot nakoming, versterkt met een dwangsom, af te schaffen. Voor deze uitzondering op de normale regel kan men begrip hebben, zolang het optreden van de vakbond niet onrechtmatig is verklaard. Ik kan echter in het geheel geen begrip hebben voor hetgeen de meerderheid uit de SER eufemistisch als een rechtsverfijning betitelt (m.i. een door niets¹⁾ gerechtvaardigde uitbreiding van een uitzondering) op blz. 22 van zijn advies:

„In de eerste plaats zou uit de voorgestelde tekst kunnen worden afgeleid, dat de sancties van dwangsom of lijfswang niet uitgesloten zouden zijn, indien de werknemer deelneemt aan een onrechtmatig verklaarde of verboden staking, die desondanks door de vakvereniging wordt voortgezet. De Raad acht een zodanige wijziging van de tekst gewenst, dat buiten twijfel wordt gesteld dat ook bij dergelijke stakingen de veroordeling tot werkhervatting op straffe van dwangsom of lijfswang is uitgesloten.”

Wellicht is het voorstel van de meerderheid van de SER ingegeven door de zonderlinge consequentie van het regeringsvoorstel, namelijk dat een arbeider, die deelneemt aan een „wilde staking” (een staking, waarvan de leiding niet berust bij een rechtspersoonlijkheid bezittende vakvereniging van arbeiders) *nimmer* kan worden aangesproken tot nakoming met dwangsom (art. 1639 a bis lid 2 van het regeringsontwerp), terwijl een werknemer, die deelneemt aan een staking waarvan de leiding wél bij een vakbond berust, van een vordering tot nakoming met dwangsom slechts gevrijwaard wordt zolang het optreden van de vakbond niet onrechtmatig is verklaard. In zoverre is de rechtspositie van een werknemer, die deelneemt aan een wilde staking, gunstiger dan die van een werknemer, die deelneemt aan een door een vakbond georganiseerde staking. Daar staat tegenover, dat door deelneming aan een wilde staking de verbintenissen uit een arbeidsovereenkomst niet worden geschorst en bij deelneming aan een door een vakbond georganiseerde staking wél.

DE WILDE STAKING

De rechtmatigheid van stakingen, die niet geleid worden door een vakbond, zal blijven worden beoordeeld aan de hand van de maatstaven, neergelegd in het Panhonlibco-arrest (SER-advies blz. 6 en blz. 21). Men vraagt zich op het eerste oog af, waarom deze maatstaf die eerst zo ernstig is bestreden nu toch weer goed genoeg bevonden wordt voor

STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT ROTTERDAM

In verband met bijzonder interessante studies in de sector van het verkeers- en vervoersonderzoek heeft het Instituut behoefte aan uitbreiding van zijn wetenschappelijke staf met een

ECONOMIST

en een

CIVIEL INGENIEUR

met ervaring in of belangstelling voor transportproblemen.

Zij, die zich over deze oproep nader willen oriënteren, kunnen hiertoe schriftelijk of telefonisch (010 - 25 65 20) een afspraak maken met Drs. E. H. Mulder, Pieter de Hoochweg 118, Rotterdam-6.

een wilde staking, hoewel dat net zo goed een collectief verschijnsel is. Het antwoord is te vinden in de MvT op het regeringsontwerp: bij een wilde staking is er, wegens het ontbreken van een vakvereniging bij wie de leiding van de staking berust, geen reden de individuele aansprakelijkheid van de arbeiders op te heffen. Erg sterk klinkt deze motivering niet; in het wetsontwerp wordt immers geen aansprakelijkheid van de individuele werknemers overgeheveld naar de vakbond, doch integendeel de aansprakelijkheid van de vakbond door een limitatieve omschrijving van de onrechtmatigheidsgronden juist beperkt.

Er zijn twee soorten wilde stakingen, die misschien niet in alle opzichten op één lijn gesteld mogen worden: de wilde staking die min of meer spontaan, al dan niet onder leiding van een actie-comité, ontstaat als emotionele ontlading van onlustgevoelens, en de staking die is begonnen als een door een vakbond georganiseerde staking en die, nadat het optreden van de vakvereniging als onrechtmatig is gekwalificeerd, desondanks door de werknemers zonder steun van de vakbond wordt voortgezet. Ook het omgekeerde is denkbaar: een vakbond stelt zich achter een staking, die aanvankelijk buiten de vakbond om als wilde staking was begonnen. Geschiedt dit niet dan zullen wilde stakingen bij gebreke van fondsen spoedig verlopen. Men kan zich niet geheel aan de indruk onttrekken, dat het nut van wilde stakingen in de eerste betekenis (emotionele ontlading van onlustgevoelens) enigszins onderschat wordt en dat bij de verschillende behandeling van een georganiseerde en van een wilde staking machtspolitieke factoren een rol hebben gespeeld, die achter tekort schietende juridische argumenten verborgen blijven.

¹⁾ Tenzij men de mogelijkheid om van een arbeidsovereenkomst nakoming te vorderen, in strijd met de menselijke waardigheid acht; doch dan zou men de nakomingsactie ook bij individuele (niet collectieve) werkweigering moeten uitsluiten. Vgl. Prof. Mr. T. Koopmans, N.J.B. 1967, blz. 1129; Nederland is het enige EEG-land, waar een nakomingsactie mogelijk is.

EVENREDIGHEID

Volgens art. 22 lid 1 onder d van het ontwerp uit het SER-advies tot wijziging van de Wet op de CAO is het optreden van de vakbond onrechtmatig, indien er een kennelijke onevenredigheid bestaat tussen het doel der werkstaking en de gevolgen van het toepassen van het stakingsmiddel. Dit is op zichzelf een juiste maatstaf, die ook wordt aangelegd bij de beoordeling van de al dan niet rechtmatigheid van boycot als vorm van ongeoorloofde mededinging²⁾. Echter twee opmerkingen: anders dan op blz. 17 van het SER-advies wordt gesteld, zal een landelijke staking ter opheffing van een onredelijke behandeling van één werknemer steeds van onevenredigheid getuigen, tenzij het de druppel was, die de emmer deed overlopen of tenzij het een precedent van grote betekenis betreft. Het door de SER gegeven voorbeeld is juist een schoolvoorbeeld van onevenredigheid. Als men dit begrip reeds in het advies zo gaat uithollen, blijft er voor onevenredigheid niets over.

Tweede opmerking: het is denkbaar dat een staking in omvang en tijdsduur als één van beperkte aard wordt opgezet, zodat er, anderzijds gelet op het betreffende geringe belang dat op het spel staat, nog geen sprake is van onevenredigheid. Wanneer echter deze staking zich uitbreidt of door wederzijdse halstarrigheid of persoonlijke gevoeligheden veel langer duurt dan aanvankelijk in de bedoeling lag, dan is het mogelijk dat een als rechtmatig begonnen staking op den duur zulke ernstige gevolgen krijgt, dat deze in wanverhouding komen te staan tot het door de staking te bereiken doel; bij gebreke van evenredigheid zou de als rechtmatig begonnen staking dan in een later stadium onrechtmatig kunnen worden. Niet blijkt of deze gedachte door de SER wordt onderschreven.

STAKING ALS EIGENRICHTING

Eigenrichting is in de omschrijving van Rutten (inaug. orat.) een daad, waardoor iemand, zonder gebruik te maken van overheidshulp, een burgerrechtelijke aanspraak door dwangmiddelen verwezenlijkt; deze eigenrichting is onrechtmatig, tenzij voor dit eigenmachtige optreden een rechtvaardigingsgrond aanwezig is. Een staking is wél een eigenmachtig optreden maar doorgaans geen vorm van eigenrichting, omdat een staking meestal dient om kracht bij te zetten aan verlangens tot verbetering van de C.A.O., doch niet tot verwezenlijking van burgerrechtelijke aanspraken. Dient de staking wél tot verwezenlijking van burgerrechtelijke aanspraken, dan is deze onrechtmatig, omdat men dan de daarvoor bestaande rechtsweg had behoren te kiezen³⁾.

Terecht wordt in het SER-advies (blz. 19) opgemerkt dat, wanneer krachtens een CAO of op andere wijze is overeengekomen geschillen aan arbitrage te onderwerpen, alsdan van deze arbitrage moet worden gebruik gemaakt. Hieraan wordt toegevoegd: „alvorens tot staking wordt besloten”. Moet uit deze toegevoegde woorden worden afgeleid, dat men er niet tegen opziet een onwelgevallige arbitrale uitspraak door middel van een staking te bestrijden? Zo ja, wat is dan nog de zin van een van te voren overeengekomen arbitrage? Een vrijblijvend voorhoedegevecht? Voor het overige kan men een parallel trekken tussen het voor een staking verboden terrein bij een aan arbitrage onderworpen geschil en het voor een rechter verboden terrein bij een aan bindend advies onderworpen

geschil: blijkens H.R. 14 mei 1965, N.J. 1965/259, mag een rechter niet oordelen over de rechtsgeldigheid van een besluit van een rechtspersoon, indien de door dat besluit gedupeerde (lid, aandeelhouder) heeft nagelaten van een statutaire mogelijkheid, het bindend advies van een ander orgaan in te roepen, gebruik te maken (vgl. echter ook H.R. 11 juni 1965, N.J. 1965/258).

VERWEREN VAN DE WERKGEVER

Bij een in het algemeen voor de vakbonden gunstige regeling van het stakingsrecht, moet gezorgd worden dat het machtsevenwicht gehandhaafd blijft. Wil men ook aan de werkgevers enige wapens geven om zich tegen een staking teweer te stellen, dan kan men denken aan de bevoegdheid een aan een staking deelnemende werknemer op staande voet te ontslaan, aan de mogelijkheid van hem schadevergoeding te vorderen en aan de mogelijkheid van uitsluiting.

Ontslag. Art. 1939 n bis B.W. van het regeringsontwerp staat de werkgever zonder enige beperking toe een werknemer die aan een staking deelneemt, onverschillig of het een door een vakbond georganiseerde dan wel een wilde staking is, op staande voet te ontslaan, zonder dat de mogelijkheid bestaat dit ontslag te kwalificeren als een kennelijk onredelijk ontslag en te redresseren door herplaatsing. Dat dit niet past in het stelsel van het regeringsontwerp, blijkt de SER in haar advies (blz. 27) te voelen: als op grond van een door een vakbond georganiseerde staking de verbintenissen uit de arbeidsovereenkomst reeds geschorst zouden zijn, is er toch geen rechtsgrond meer om een werknemer — en dan nog wel op staande voet — te ontslaan. De SER stelt dan ook voor — in zijn consequentie terecht — het ontslag op staande voet uit te sluiten, zolang de staking niet onrechtmatig is verklaard. Overigens moet de betekenis van de ontslagbevoegdheid als verweermiddel niet overschat worden (zie standpunt minderheid SER-advies blz. 23 en 30): de werkgever zal niet spoedig tot ontslag overgaan, omdat het een tweesnijdend zwaard is en omdat de beëindiging van de staking hierdoor kan worden belemmerd: vakverenigingen stellen immers vaak als voorwaarde voor de beëindiging van een staking, dat ontslagen ongedaan worden gemaakt.

Schadevergoeding. Terwijl aan de werkgever in het ontwerp reeds de bevoegdheid ontnomen wordt om nakoming te vorderen, versterkt door een dwangsom, wordt ook de mogelijkheid om schadevergoeding te vorderen beperkt: blijkens art. 1639 a bis B.W. van het regeringsontwerp is de door de werknemer verschuldigde schadevergoeding beperkt tot ten hoogste het bedrag aan loon, dat verschuldigd zou zijn voor de tijd, dat de dienstbetrekking bij regelmatige beëindiging had behoren voort te duren. De strijd zal dan wel op de t.v. — d.w.z. door beslag op het televisietoestel van de werknemer — worden uitgestreden. Wordt het optreden van de vakbond onrechtmatig geacht, dan kan echter de werkgever de bedrijfschade ten gevolge van de voortzetting van de staking na de onrechtmatigverklaring, zonder enige beperking van de vakbond vorderen.

²⁾ Zie de rechtspraak over boycot in mijn praeadvies N.J.V. 1963, blz. 172, noot 25.

³⁾ Vgl. Pres. Rb. Rotterdam 24 jan. 1955, N.J. 1955/100 i.z. staking Hensen.

Uitsluiting. In het SER-advies worden twee gevallen van uitsluiting onderscheiden: indien in de ene afdeling van het bedrijf van werkgever A gestaakt wordt, is er van uitsluiting sprake, indien A de werknemers uit een andere afdeling van zijn bedrijf niet in staat stelt te werken. Daarnaast is er van uitsluiting sprake, indien werkgever B zijn werknemers niet in de gelegenheid stelt te werken, omdat er in het bedrijf van A gestaakt wordt.

De meerderheid uit de SER heeft geen behoefte aan een wettelijke regeling van de uitsluiting, omdat zich tot dusverre in de praktijk nog geen moeilijkheden met gevallen van uitsluiting hebben voorgedaan; de zelfbeperking van de werkgevers staat blijkbaar in de weg aan toekenning van het spiegelbeeld van het stakingsrecht terwille van het machts-evenwicht. De minderheid van de SER wenst wél een regeling van de uitsluiting. T.a.v. de eerste vorm van uitsluiting (van werknemers in afdeling b terwijl in afdeling a, beide van werkgever A, gestaakt wordt) schrijft de minderheid o.m. (blz. 30):

„Voor het stilleggen van de onderneming is het niet nodig, dat alle werknemers aan de staking deelnemen; met een staking welke zich beperkt tot het stilleggen van de essentiële onderdelen kan dit doel ook worden bereikt. Beëindiging van loonbetaling uitsluitend van de stakende werknemers kan dan een onvoldoende verweer zijn.

Dit deel van de Raad is van oordeel, dat tegenover de vrijheid van de vakvereniging om een zodanige stakingstactiek toe te passen, dat haar financiële offers worden beperkt, de werkgever in staat moet zijn de afweermatregelen te nemen, die zijn schade zoveel mogelijk beperken.”

Het is mogelijk dat niet een bepaalde afdeling uit het bedrijf van één werkgever staakt maar een deel van de werknemers uit het gehele bedrijf, nl. zij die lid zijn van de vakbond, die tot staking oproept, terwijl een ander deel blijft werken.

„De omstandigheid, dat de organisatorische verhoudingen ertoe kunnen leiden, dat de vakverenigingen welke de staking uitroepen, niet altijd geacht kunnen worden de collectiviteit van de werknemers volledig te representeren, neemt niet weg dat de staking op het stilleggen van de onderneming is gericht. Het moet niet redelijk worden geacht, dat de werkgever in een dergelijke situatie in zijn verweer tegen de schadedreiging zou worden beperkt als de vakvereniging of de vakverenigingen, die de staking uitroepen, een onvoldoende representatie van de collectiviteit van de werknemers vormen. Het behoort tot de verantwoordelijkheid van de desbetreffende vakvereniging(en) dit element in aanmerking te nemen alvorens tot een staking te besluiten” 4).

M.b.t. de tweede vorm van uitsluiting stelt de minderheid uit de SER (advies, blz. 31) een drietal voorwaarden op, waaraan voldaan moet zijn om aan de uitsluiting van de werknemers door werkgever B op grond, dat er bij werkgever A gestaakt wordt, een rechtmatig karakter te kunnen toekennen. Bij toetreding tot het Europees Sociaal Handvest is Nederland verplicht de uitsluiting te regelen (zie deel II, art. 6 onder 4, geciteerd in het SER-rapport, blz. 29) 5). Aan deze beide vormen van uitsluiting ware als spiegelbeeld van de staking ook hetzelfde rechtsgevolg toe te kennen: schorsing van de verbintenissen uit de arbeidsovereenkomst (dus geen verplichting tot doorbetaling van loon). Merkwaardig is overigens, dat de meerderheid uit de SER op een andere plaats in het advies (blz. 19) — waar de Raad zijn sympathie betuigt met een sympathiestaking, die gericht is tegen het aannemen van „besmet” werk — de solidariteit van de werkgevers (het aannemen van besmet werk in een poging om een tegen een andere werkgever gevoerde staking, waarbij zijn eigen

belangen niet zijn betrokken, te breken) wél aanvaardt als argument om de staking tot de solidaire werkgever uit te breiden („geen kennelijke onzorgvuldigheid”) doch niet als een factor in de machtsstrijd die men niet onge-regeld kan laten, als men het spiegelbeeld, de staking, wél regelt.

UITSLUITING VAN CAO-ONDERHANDELINGEN

Er bestaat nog een geheel andere vorm van uitsluiting, waarin dezelfde vakbonden die aandringen op wettelijke regeling van het stakingsrecht, en niet op die van de uitsluiting, zelf zeer bedreven zijn: het uitsluiten van vakverenigingen die niet bij één van de drie vakcentrales zijn aangesloten (categorale bonden) van het overleg — al dan niet geïnstitutionaliseerd in een Vakraad — over lonen en andere arbeidsvoorwaarden. Men zie hieromtrent Pres. Rb. 's-Gravenhage 8 dec. 1964, N.J. 1965/7 i.z. V.N.K.O., en Rb. Den Haag 29 maart 1967, S.M.A. 1967; blzz. 280 e.v. (rechtspraak-overzicht van Mr. A. Bockwinkel) inzake Contactgroep van Werkgevers in de Metaalindustrie.

In het SER-advies (blz. 16) wordt wél het spiegelbeeld besproken: terwijl een vakbond, die een C.A.O. heeft afgesloten, op grond van haar vredeplicht beperkt is in haar stakingsvrijheid, geldt deze beperking niet voor een vakbond, die niet aan de CAO heeft medegewerkt. Desondanks kan een door een outsider-vakbond georganiseerde staking onrechtmatig zijn, niet op grond van art. 22 lid 1 onder b ontwerp Wet op de CAO, maar op grond van het aldaar onder e gestelde: de CAO, maar op grond van de zorgvuldigheid worden gehandeld, indien een vakbond zonder redelijk motief niet heeft willen deelnemen aan het CAO-overleg met de werkgever en de staking gericht is tegen de inhoud van die CAO. Daarentegen is weer niet onrechtmatig een stakingsactie, gericht tegen een werkgever die zelf zonder gegronde reden weigert aan het CAO-overleg deel te nemen. Wellicht zal art. 6 van het Europees Sociaal Handvest, dat in het SER-advies wordt geciteerd (blz. 29), er toe bijdragen het inzicht te doen rijpen dat het niet alleen onrechtmatig kan zijn, wanneer een zich uitsluitende vakbond een staking tegen de CAO proclameert, maar ook wanneer een vakbond van het CAO-overleg uitgesloten wordt door de „erkende” vakbonden.

WELKE RECHTER EN WELK VONNIS?

Tot slot een enkele opmerking van processuele aard. Art. 1639 a bis lid 1 B.W. van het regeringsontwerp bepaalt o.m.: „De schorsing eindigt, nadat het optreden van de vakvereniging door de rechter onrechtmatig is verklaard”. Welke rechter is hier bedoeld: de president, rechtsprekende in kort geding of een vonnis van de rechtbank in de zaak ten gronde? Antwoordt men: uiteraard de president in kort geding, want bij schade door een staking gaat het steeds om spoedeisende aangelegenheden, dan rijst de vraag: herleeft de schorsing weer, en zo ja met terugwerkende kracht (voor zover die enige zin heeft, bijvoorbeeld t.a.v. werknemers, die na onrechtmatig-verklaring zijn blijven doorstaken), indien het vonnis van de president, waarbij het optreden van de vakbond onrechtmatig is verklaard, in hoger beroep door het Gerechts-

4) Standpunt minderheid SER, rapport blz. 30.

5) Aldus ook Prof. Dr. W. Wengler, N.J.B. 1967, blz. 679.

hof wordt vernietigd? Welke zin heeft het van een vonnis in kort geding, waarbij het optreden van de vakbond onrechtmatig is verklaard, in hoger beroep te gaan indien de schorsing toch reeds meteen eindigt, d.w.z. de verplichting tot arbeid reeds na het vonnis in eerste aanleg herleeft? Het SER-advies (blz. 21) bevat hieromtrent de volgende passage, die echter niet op alle genoemde vragen antwoord geeft:

„De Raad onderschrijft dat er geen reden is om de aansprakelijkheid van de werknemers op te heffen terzake van de schade welke zij veroorzaken door hun staking voort te zetten nadat bij een rechterlijke uitspraak, ook wanneer deze nog slechts in eerste aanleg of in kort geding is gedaan, de stakingsoproep van de vakvereniging als een onrechtmatige daad is aangemerkt althans is verboden: zodra de werknemers van zulk een uitspraak kennis krijgen (dit zal in het algemeen het geval zijn zeer spoedig nadat de uitspraak is gedaan), dienen zij het werk te hervatten op straffe van de normale civiele aansprakelijkheid voor de schade die zij door de voortzetting van de staking aan hun werkgever toebrengen, zulks evenwel tot ten hoogste het bedrag van de in artikel 1639 r B.W. bedoelde schadeloosstelling.”

Het hoger beroep heeft voor de vakbond derhalve geen andere zin dan het uitlokken van een tegengesteld precedent en een strijd over de proceskosten. Onbegrijpelijk is de opmerking van de minderheid uit de SER (advies blz. 26), dat de vraag, of een stakende werknemer wanprestatie pleegt, pas komt „vast te staan, wanneer bij onherroepelijk geworden rechterlijke uitspraak ten principale (dus niet in kort geding) is beslist over de vraag, of de stakingsactie van de betrokken vakvereniging een onrechtmatige daad of een wanprestatie was”.

SLOTSOM

Een staking is te vergelijken met een onweer dat losbarst en dat er uiteindelijk toe leidt, dat de spanning zich ontlaadt en dat de atmosfeer opklaart. De staking heeft dan ook een even nuttige functie als een onweer:

- a. voor de vakbonden, omdat zij daarmee een wapen hebben om kracht bij te zetten aan eisen bij CAO-onderhandelingen;
- b. voor de werknemers, omdat zij daardoor uiting kunnen geven aan hun onlustgevoelens (stoom afblazen);
- c. voor de werkgevers, omdat deze daarin een al dan niet gezochte aanleiding of argument kunnen vinden om maatregelen die zij reeds eerder hadden willen nemen door te zetten, bijv. ontslag van onruststokers, kankerpitten en lijntrekkers.

Er is dan ook reden een wettelijke regeling te maken van het stakingsrecht. Aangezien de gedachte, dat uitlokking van wanprestatie een onrechtmatige daad kan opleveren en dat het opzettelijk niet verrichten van de bedongen arbeid wanprestatie oplevert, dogmatisch ijzersterk is — dit wordt wel eens gebagatelliseerd — kan een stakingsrecht alleen gewaarborgd worden, indien niet langer een simpel kort geding voldoende is om de staking — die reeds op voorhand onrechtmatig is, behoudens een door de vakbond aannemelijk te maken rechtvaardigingsgrond — te breken. Dit doel wordt door het onderhavige wetsontwerp niet bereikt, omdat het ontwerp de mogelijkheid handhaaft, dat het optreden van de vakbond die tot de staking opriep als onrechtmatig wordt aangemerkt, o.m. op de grond, dat daardoor in strijd wordt gehandeld met de wet of met de afgesloten CAO. Aangezien vrijwel steeds in strijd met de wet of met de CAO zal worden gehandeld, zal de staking vrijwel steeds onrechtmatig verklaard kunnen worden, waarmee de schorsing t.a.v. de verbintenissen uit de arbeidsovereenkomst een einde neemt. Aangezien men moeilijk van de rechter kan vergen, dat hij een wanprestatie niet als wanprestatie en een onrechtmatige daad niet als onrechtmatige daad kwalificeert, kan men bezwaarlijk de euvels opruimen door te bepalen dat, ondanks inbreuk op de wet of op een afgesloten CAO, het optreden van de vakbond door de rechter niet als onrechtmatig mag worden betiteld.

De oplossing zou dan gezocht moeten worden in een bepaling, waarbij de gewone rechter onbevoegd wordt verklaard kennis te nemen van geschillen, die uit een staking of een stakingsdreiging voortvloeien. In plaats daarvan zou men een soort college van rijksbemiddelaars kunnen instellen, dat zich aanvankelijk beperkt tot het inwinnen van informatie, vervolgens eventueel tot bemiddeling overgaat en tenslotte een oordeel kan uitspreken over de vraag of voortzetting van de staking, gelet op de wederzijds gedane voorstellen t.a.v. lonen en andere arbeidsvoorwaarden, redelijk is. De vraag van stopzetting of voortzetting wordt dan gerelateerd aan de vraag waar het wezenlijk om gaat: de lonen en andere arbeidsvoorwaarden, en niet aan juridische maatstaven die hier toch slechts een schijnrol kunnen spelen. Men moet de moed hebben de illusie los te laten, dat het stakingsverschijnsel past in een volmaakte rechtsstaat. Men staakt niet om wat is, maar om wat komen moet en daarover past geen oordeel van de rechter.

W. J. Slagter

(I.M.)

Verschuivingen in het consumptiepatroon (II) *

Het laatste van een tweetal artikelen over de verschuivingen in het verbruikspatroon. Werden in een eerder artikel enige algemene economische en sociologische achtergronden belicht, dit artikel gaat wat meer in concreto in op de ontwikkeling van de consumptiestructuur in enkele geïndustrialiseerde landen, met name aan de hand van een vergelijking tussen Nederland en de Verenigde Staten.

Wij zullen ons in dit tweede artikel in hoofdzaak baseren op gegevens omtrent de Amerikaanse en de Nederlandse particuliere-consumptieuitgaven (zie de tabellen 1a en 1b, resp. 2a en 2b). De ontwikkeling van de verbruiksstructuur in andere industrielanden toont grosso modo een overeenkomstig beeld (vgl. tabel 3).

Statistisch materiaal betreffende de Amerikaanse consumptieve bestedingen is in ruime mate voorhanden. In publikaties van het Department of Commerce ¹⁾, zijn gegevens te vinden over de ontwikkeling van het particuliere verbruik vanaf 1929, in lopende en in constante prijzen. De consumptieuitgaven worden op tweeërlei wijze ingedeeld. In het ene geval onderscheidt men twaalf categorieën (zoals voeding en tabak, kleding en andere persoonlijke bezittingen, lichamelijke verzorging, huisvesting, vervoer, recreatie) die elk worden onderverdeeld in een aantal subgroepen. Bij de andere opstelling zijn er drie hoofdgroepen, nl. duurzame goederen, niet-duurzame goederen en diensten, welke ook weer in subgroepen (bijv. auto's, meubelen en huishoudelijke apparaten, voeding en dranken, woningdiensten, huishoudelijke diensten, verkeersdiensten) worden onderverdeeld.

Voor de tabellen 1a en 1b is de tweede indeling gekozen, omdat deze de meeste gelijkenis vertoont met die welke door het C.B.S. wordt gebezigd bij de uitsplitsing van de consumptieve bestedingen van Nederlandse gezinshuishoudingen (tabel 2a). Dit neemt niet weg, dat er bepaalde verschillen zijn; deze zullen hieronder worden aangegeven. Voor het navolgende is bovendien gebruik gemaakt van een speciale studie over de consumptieve vraag in de Verenigde Staten ²⁾ en van een publikatie van het Centraal Planbureau ³⁾.

VOEDINGS- EN GENOTMIDDELEN

Wanneer de bijgaande statistische gegevens worden gezien, blijkt dat de stijging van het reële verbruik per capita in de periode na de tweede wereldoorlog gepaard is gegaan met een vermindering van het aandeel van de uitgaven voor voedingsmiddelen. Vooral de Amerikaanse cijfers geven een sterke daling te zien, onverschillig of ze worden berekend op basis van lopende dan wel constante prijzen. Hierbij zij opgemerkt, dat onder de Amerikaanse uitgaven voor voeding en dranken zijn begrepen de bedragen, die daarvoor in hotels, restaurants enz. worden besteed (incl. fooien); in lopende prijzen maakten ze in 1966 4,7% van de totale consumptieve bestedingen uit tegen 7,6% in 1946. Bij de door het C.B.S. gebruikte indeling zijn dergelijke uitgaven opgenomen in de afzonderlijke post „bestedingen in hotels, restaurants en cafés” (tabel 2a).

Ook in ons land is zowel de nominale als de reële stijging van het verbruik van voedings- en genotmiddelen duidelijk achtergebleven bij die van de totale consumptie, zodat het aandeel van deze goederencategorie gaandeweg is verminderd. Bovendien geeft de procentuele groei van het verbruik van voedings- en genotmiddelen in vergelijking met de toeneming van de totale consumptie een dalende tendens te zien: tussen 1955 en 1960 steeg het verbruik van deze goederen op basis van constante prijzen met 17%, de totale consumptie daarentegen met 21%; tussen 1960 en 1965 bedroeg de toeneming 26 resp. 37% en geschat wordt, dat ze tussen 1965 en 1970 15 resp. 22% zal belopen. Volgens het Centraal Planbureau wordt deze ontwikkeling eensdeels veroorzaakt door een tendentie tot daling van de uitgavenelasticiteit bij een stijgend welvaartsniveau en anderdeels door de betrekkelijke sterke stijging van de relatieve prijs sinds 1960 ⁴⁾. In andere Europese industrielanden gaat de welvaartsgroei eveneens vergezeld van een daling van het aandeel van de uitgaven voor voeding (tabel 3).

Bij dit alles moet echter in aanmerking worden genomen, dat ook het voedingspatroon aan veranderingen onderhevig is. Een stijging van de welvaart zal in het algemeen leiden tot een relatief geringere vraag naar artikelen als aardappelen, tarwebloem en grutterwaren. Anderzijds zullen o.a. boter, vlees en gedistilleerd meer worden gevraagd. Zo blijkt uit de in tabel 2a vermelde gegevens, dat het aandeel van de consumptie van dranken (frisdranken en alcoholica) tussen 1955 en 1965 belangrijk steeg.

Naast de welvaartsgroei spelen nog andere factoren een rol bij de verschuivingen in het voedingspatroon. Men denke aan technologische ontwikkelingen, die o.m. een toeneming van de consumptie van geconserveerde voedingsmiddelen tot gevolg hebben gehad.

KLEDING EN SCHOEISEL

Op grond van budgetonderzoekingen meende de statisticus E. Engel, dat de uitgaven voor kleding zowel absoluut als relatief stijgen bij een toeneming van iemands inkomen en een verhoging van zijn sociale status. Om het te zeggen in modern economisch jargon: de uitgavenelasticiteit van

* (I) in ESB van 19 juni jl., blz. 582-584.

¹⁾ *The National Income and Product Accounts of the United States, 1929-1965, Statistical Tables (1966); Survey of Current Business* (maandschrift).

²⁾ H. S. Houthakker en Lester D. Taylor: *Consumer Demand in the United States 1929-1970, Analyses and Projections (1966)*.

³⁾ *De Nederlandse economie in 1970 (1966)*, blz. 87-97.

⁴⁾ *De Nederlandse economie in 1970*, blz. 89-93.

TABEL 1a

Procentuele verdeling van de Amerikaanse particuliere-consumptieuitgaven, op basis van lopende prijzen

	1929	1939	1946	1953	1960	1966	1967
<i>Duurzame goederen</i>	11,9	9,9	11,0	14,5	13,9	15,1	14,7
Auto's en onderdelen	4,1	3,3	2,8	6,2	6,2	6,4	6,0
Meubelen en huishoudelijke artikelen	6,2	5,2	6,0	6,5	5,8	6,4	6,5
Andere duurzame goederen	1,6	1,5	2,2	1,8	1,9	2,3	2,2
<i>Niet-duurzame goederen</i>	48,8	52,5	57,4	50,8	46,5	44,5	44,2
Voeding en dranken	25,3	28,6	33,0	28,0	24,8	22,9	22,4
Kleding en schoeisel	12,2	10,6	12,7	9,6	8,4	8,6	8,7
Benzine en olie	2,3	3,3	2,1	3,3	3,8	3,5	3,6
Andere niet-duurzame goederen	9,1	10,0	9,6	9,9	9,6	9,5	9,5
<i>Diensten</i>	39,3	37,5	31,6	34,7	39,6	40,4	41,1
Woningdiensten	14,9	13,6	9,7	12,7	14,2	14,4	14,5
Huishouding	5,2	5,7	4,7	5,2	6,2	5,8	5,7
Verkeersdiensten	3,4	3,0	3,5	3,4	3,3	2,9	3,0
Andere diensten	15,8	15,1	13,7	13,4	15,9	17,3	17,8

TABEL 1b

Procentuele verdeling van de Amerikaanse particuliere-consumptieuitgaven, op basis van constante prijzen (1958)

	1929	1939	1946	1953	1960	1966	1967
<i>Duurzame goederen</i>	11,7	9,8	10,1	14,1	14,2	17,1	16,8
Auto's en onderdelen	4,8	3,6	2,9	6,4	6,3	7,3	
Meubelen en huishoudelijke artikelen	5,6	5,1	5,3	6,0	5,9	7,3	
Andere duurzame goederen	1,3	1,1	1,9	1,7	2,0	2,5	
<i>Niet-duurzame goederen</i>	49,6	54,8	54,4	49,6	47,3	44,9	44,9
Voeding en dranken	26,2	31,6	31,7	27,3	25,6	22,7	
Kleding en schoeisel	13,0	11,7	10,8	9,1	8,4	8,7	
Benzine en olie	1,9	2,5	2,3	3,4	3,7	3,6	
Andere niet-duurzame goederen	8,5	9,5	9,6	9,8	9,6	9,9	
<i>Diensten</i>	38,7	35,4	35,4	36,3	38,5	38,0	38,4
Woningdiensten	10,1	10,1	10,0	12,9	14,2	14,5	
Huishouding	5,6	5,4	4,6	5,3	5,9	5,8	
Verkeersdiensten	3,4	2,8	4,5	3,5	3,2	2,7	
Andere diensten	19,7	17,1	16,4	14,6	15,2	15,0	
<i>Particuliere consumptieve uitgaven per capita, in dollars van 1958</i>	1.145	1.131	1.439	1.572	1.749	2.120	2.160

Bronnen: The National Income and Product Accounts of the United States, 1929-1965; Survey of Current Business.

de vraag naar kleding is groter dan één ⁵⁾. Een hoger inkomen gaat veelal samen met een vraag naar betere kwaliteiten en naar de nieuwste modellen, waarschijnlijk in verband met een grotere modebewustheid.

De bijgaande statistische gegevens laten echter zien, dat het aandeel van de uitgaven voor kleding en schoeisel in de Verenigde Staten tussen 1946 en 1960 belangrijk terugliep, ondanks een stijging van het welvaartsniveau; op basis van constante prijzen was de daling weliswaar geringer, maar toch onmiskenbaar. Hieruit blijkt de werking van factoren, waarvan het effect tegengesteld is geweest aan dat van de welvaarts-groei. Te noemen zijn: een toenemende *informaliteit* in de levenswijze en het meer in gebruik komen van goedkopere, van kunstvezels vervaardigde kleding. Sedert 1960 is het aandeel van de Amerikaanse uitgaven voor kleding en schoeisel weer gestegen, blijkbaar doordat de welvaarts-groei meer gewicht in de schaal heeft gelegd. Terloops zij erop gewezen, dat kleding en schoeisel in de Amerikaanse statistiek — zulks in tegenstelling tot die van het CBS — bij de categorie niet-duurzame goederen zijn ondergebracht.

Bij de beoordeling van de betreffende Nederlandse percentages, vermeld in tabel 2a, moet in aanmerking worden genomen dat deze betrekking hebben op een groep die ook huishoudtextiel omvat. Zoals uit de gegevens in tabel 2b blijkt gaf het aandeel van het verbruik van kleding en schoeisel (op basis van constante prijzen) tussen 1955 en 1960 een verbetering te zien, doch daarna een achteruitgang. Volgens het Centraal Planbureau hangt

dit samen met het in deze sectoren nogal geprononceerde verschijnsel van een dalende uitgavenelasticiteit bij een stijgend welvaartsniveau ⁶⁾.

WONING EN HUISHOUDING

Vroeger is wel eens beweerd, dat er tussen iemands inkomen en zijn uitgaven voor woninghuur een soortgelijk verband bestaat als tussen het inkomen en de uitgaven voor voeding. De Berlijnse woningstatisticus H. Schwabe formuleerde de bedoelde wetmatigheid in 1868 als volgt: „Je ärmer jemand ist, einen desto grösseren Theil seines Einkommens musz er für Wohnung verausgaben”. Latere onderzoeken naar huishoudrekeningen brachten echter aan het licht, dat de regel van Schwabe slechts een beperkte geldigheid heeft en niet opgaat voor de hogere inkomensklassen.

Het ligt voor de hand dat de regel nog minder toepasselijk is op de ontwikkeling van het nationale consumptiepatroon gedurende een reeks van jaren. Zoals we hiervoor reeds hebben gezien wordt het aandeel van de nationale uitgaven voor huisvesting mede bepaald door de mate van urbanisatie. Daarnaast is uiteraard het door de regering gevolgde huurbeleid van invloed. Naar uit de

⁵⁾ Op grond van het Nationaal Budgetonderzoek 1951 van het C.B.S. wordt de gemiddelde uitgavenelasticiteit voor kleding en schoeisel door het Centraal Planbureau geschat op 1,15; zie *De Nederlandse economie in 1970*, blz. 88.

⁶⁾ a.w., blz. 94.

TABEL 2a

Procentuele verdeling van de consumptieve bestedingen van Nederlandse gezinshuishoudingen

	1946	1950	1955	1960	1965	1966
<i>Voedings- en genotmiddelen</i>	42,3	39,1	39,2	36,9	34,5	34,3
w.v. dranken (in winkels)		2,0	2,0	2,4	3,5	3,3
tabakswaren		4,5	4,4	4,3	3,6	3,6
<i>Duurzame consumptiegoederen</i>	22,9	28,3	26,8	27,0	29,2	28,0
w.v. textiel, kleding en schoeisel		20,1	16,5	15,3	14,3	13,7
huishoudelijke artikelen en woninginrichting		5,9	7,6	8,8	10,2	10,2
<i>Overige goederen en diensten</i>	34,8	34,2	36,6	39,1	38,9	40,1
w.v. woningdiensten (huren)		5,0	5,5	6,7	6,3	6,5
elektriciteit, gas, water		2,2	2,5	2,6	2,7	2,9
brandstoffen		2,6	3,1	2,9	2,9	2,7
verkeersdiensten		3,1	2,7	2,5	2,0	2,0
bestedingen in de horecasector		4,1	3,5	2,8	2,1	2,2
bestedingen van Nederlanders in het buitenland		0,8	1,3	1,9	2,7	2,9
<i>Niet anders genoemd a)</i>	0,0	-1,6	-2,6	-3,0	-2,6	-2,4
Reële consumptie per capita (1958 = 100)	100	100	100	100	100	100
		85	96	108	141	143

a) Deze post heeft betrekking op consumptie van buitenlanders in Nederland en op statistische verschillen.

Bron: Jaarcijfers voor Nederland (C.B.S.)

TABEL 2b.

Procentuele verdeling van de Nederlandse particuliere consumptie in consumentenprijzen van 1965

	1955	1960	1965 a)	1970
<i>Voedings- en genotmiddelen</i>	39,3	37,9	34,7	32,6
w.v. dranken en tabak	6,3	6,4	6,6	6,5
<i>Duurzame goederen b)</i>	24,9	27,5	32,6	34,9
w.v. textiel	5,5	5,2	5,2	5,2
kleding en schoeisel	8,2	9,4	8,9	8,6
<i>Overige goederen</i>	7,1	8,0	8,6	10,6
<i>Diensten</i>	31,3	29,5	26,3	24,6
w.v. woningbezit	7,4	7,1	6,3	5,9
consumptie van Nederlanders in het buitenland	1,1	1,7	2,8	3,4
<i>Niet anders genoemd c)</i>	-2,6	-2,9	-2,2	-2,7

a) De hier vermelde cijfers komen niet geheel overeen met die in tabel 2a. Ten dele is dit te verklaren door het feit dat de door het Centraal Planbureau berekende percentages zijn gebaseerd op gegevens, welke naderhand door het C.B.S. werden herzien; bovendien is de rubricering enigszins anders (zie noot b).

b) Onder deze categorie is mede dienstverlening door metaalverwerkende ambachten begrepen.

c) Deze post heeft betrekking op consumptie van buitenlanders in Nederland en op statistische verschillen; voor 1970 zijn de statistische verschillen buiten beschouwing gelaten.

Bron: De Nederlandse economie in 1970.

TABEL 3.

Procentuele verdeling van de particuliere consumptieuitgaven in enkele industrielanden, op basis van constante prijzen a).

	Nederland		België		Frankrijk		Italië		Zweden		Verenigde Staten	
	1960	1970	1960	1970	1959	1970	1960	1970	1960	1970	1961	1970
Voeding en dranken	32,3	27,6	35,4	32,4	36,8	30,1	50,1	43,6	33,4	28,0	21,3	19,7
Tabakswaren	4,1	3,6	2,1	1,8	2,1	1,6	4,5	4,5	3,3	2,9	2,2	2,2
Kleding en schoeisel	13,8	13,7	9,2	9,4	12,8	12,4	10,3	10,1	12,0	12,8	9,3	8,6
Duurzame huishoudelijke goederen	11,9	15,3	8,6	9,0	7,1	9,8	2,4	3,1	9,3	10,6	8,2	8,5
Verwarming en verlichting	5,2	4,8	4,7	4,6	5,0	5,0	2,8	3,4	4,9	4,5	3,9	4,2
Huishuur (incl. water)	6,7	5,8	10,6	8,3	5,1	5,2	3,8	3,6	9,8	11,1	12,8	12,5
Hygiëne, gezondheidszorg	4,3	5,1	4,7	5,3	9,4	12,0	4,3	4,5	3,1	3,6	5,8	6,3
Verkeersdiensten	2,5	2,1	2,9	2,8	2,8	2,5	3,6	4,4	3,6	3,1	2,4	2,6
Particuliere vervoermiddelen	2,2	3,2	5,6	7,3	2,1	3,0	1,6	2,3	4,4	6,0	4,0	4,4
Exploitatie van particuliere vervoermiddelen	0,7	1,1			2,8	4,0	3,2	5,1	4,7	6,2	6,6	6,6
Diversen	16,2	17,8	16,2	19,2	14,1	14,6	13,4	15,5	11,5	11,1	23,4	24,5
Particuliere consumptie per capita in U.S.\$ b) ..	724	1.068	929	1.277	863	1.366	540	801	1.088	1.533	1.657	2.145

a) prijzen van 1960 (Nederland, België, Italië, Zweden), 1959 (Frankrijk) of 1954 (Verenigde Staten).

b) op basis van koopkrachtpariteiten.

Bron: H. S. Houthakker en L. D. Taylor, a.w., blz. 169; de gegevens voor Europese landen werden door hen ontleend aan: *Europe's Future Consumption*, ed. by J. Sandee (1964).

betreffende cijfers in de tabellen 1a en 1b blijkt, heeft het aandeel van de uitgaven voor huisvesting in de Verenigde Staten na de tweede wereldoorlog een duidelijk stijgende tendens te zien gegeven. In ons land is het aandeel, berekend op basis van lopende prijzen (tabel 2a), eveneens gestegen; hetzelfde kan worden gezegd van de uitgaven voor elektriciteit, gas en water. Als echter de ontwikkeling van de uitgaven voor huisvesting op basis van constante prijzen wordt gezien (tabel 2b), blijkt een daling te hebben plaatsgevonden.

Een duidelijk aanwijsbaar verband is te constateren tussen het welvaartsniveau en het aandeel van de uitgaven voor woninginrichting en duurzame huishoudelijke artikelen. Deze zijn in het algemeen sterk toegenomen, zodat het aandeel ervan in de totale consumptieve bestedingen zich in stijgende lijn heeft bewogen. Wat de Verenigde Staten betreft komt dit het duidelijkst tot uiting in tabel 1b en wat ons land aangaat blijkt het uit tabel 2a. Zoals tabel 3 aangeeft vindt in andere industrielanden een overeenkomstige ontwikkeling plaats; hierbij moet echter worden opgemerkt dat de in deze tabel voorkomende categorie „duurzame huishoudelijke goederen” ruimer is en o.m. ook juwelen en horloges omvat.

VERVOER EN RECREATIE

In een verstedelijkte maatschappij hangen vervoer en recreatie veelal ten nauwste samen. Om ontspanning te zoeken ontvlucht men het drukke stadsleven; daarbij geraakt het eigen transportmiddel, speciaal de auto, steeds meer in zwang. De toenemende betekenis van het eigen vervoer kan in bijgaande tabellen worden afgelezen; vooral de betreffende cijfers in tabel 3 spreken een duidelijke taal. Eveneens blijkt uit de diverse tabellen, dat anderzijds het openbaar vervoer aan betekenis inboet.

Bij de uitgaven voor particuliere transportmiddelen en met name voor personenauto's speelt in ons land het verschijnsel van de „diffusie” een voorname rol. Hiermede wordt bedoeld dat in de loop van de tijd de bij de diverse inkomensniveaus behorende bezitsgraden van bepaalde goederen toenemen, onafhankelijk van het inkomen zelf. Deze diffusie is een gevolg van een aantal tegelijkertijd werkende factoren: toenemende „consumer's acceptance”, verruiming van het assortiment e.d.; in dit verband moet in het bijzonder de introductie van de kleine auto worden genoemd ⁷⁾.

In het voorafgaande is er al op gewezen, dat een toenemende welvaart veelal gepaard gaat met een stijgend aandeel van de uitgaven voor recreatie, zoals die voor toerisme. Deze relatie treedt duidelijk aan de dag, wanneer de ontwikkeling van de consumptieve bestedingen van Nederlanders in het buitenland wordt gezien. Reizen naar het buitenland raken steeds meer „in”, mede door het verschijnsel van de „consumer's acceptance”. Doordat het buitenlands toerisme door de consument in de plaats van het binnenlands toerisme wordt gesteld, wordt een remmende invloed uitgeoefend op de bestedingen in de horeca-sector. De hiertoe behorende bedrijven onder vinden daarnaast — evenals de gemakkelijksinstellingen — een nadelig effect van een verminderd bezoek als gevolg van een toegenomen bezit van t.v.-toestellen ⁸⁾.

M. den Admirant

⁷⁾ a.w., blz. 93.

⁸⁾ a.w., blz. 96.

TWEEËRLEI MENING

Een ruitewisser op matglas

Het wetsontwerp op de jaarrekeningen van ondernemingen legaliseert wat bij vele ondernemingen reeds gemeengoed is. De bedoeling is blijkbaar hardnekkige achterblijvers te dwingen in hun jaarverslaggeving aan zekere minimum-eisen van moderne publiciteit te voldoen. Op zich is dat een goede zaak, maar men dient zich ervan bewust te zijn dat dit wetsontwerp, dat zelf geen richting aanwijst voor de toekomst, binnen korte tijd verouderd zal zijn. De snelle verbreiding van het inzicht dat de onderneming als maatschappelijk orgaan verantwoording dient af te leggen aan de maatschappij, brengt met zich mede dat in de komende jaren steeds zwaardere eisen aan de verslaggeving zullen worden gesteld. Het is de vraag of de wetgever snel genoeg op deze ontwikkeling zal kunnen reageren, of pas in het jaar 2009 — ijs en weder dienende — een nieuwe wet op de jaarrekeningen zal lanceren ¹⁾.

Wél wordt in de Memorie van Toelichting tot uitdrukking gebracht dat de wetgeving ruimte zal moeten laten voor de eigen dynamiek van de jaarverslaggeving en de bedrijfseconomische ontwikkelingen. Het is echter moeilijk in te zien dat wat meer stringente eisen die dynamiek ernstig zouden belemmeren. Bovendien wordt met dit wetsontwerp aan ondernemingen die niet zoveel op hebben met publiciteit nog te veel gelegenheid geboden om in de oude kwaal door te sukkelen. Soepelheid van wetgeving geeft niet alleen ruimte tot beweging, maar ook tot stilstand. Zo maken de vrijheid van keuze van waarderingsstelsel en de mogelijkheid te scharrelen met de immateriële activa het kwaadwillende ondernemingen wel heel gemakkelijk om belanghebbenden een rad voor ogen te draaien. Te veel geeft het wetsontwerp de indruk dienst te doen als een ruitewisser op matglas. In het onderstaande willen wij enkele *kritische aantekeningen* plaatsen.

*Waarderingsgrondslagen:
een vreemde historie met de kostprijs*

Het wetsontwerp schrijft geen bepaalde waarderingsmaatstaven voor, aangezien de wetenschappelijke beoefening van de bedrijfseconomie wat dat betreft nog te veel in beweging is. Ze moeten volgens de MvT wél voldoen aan normen, die in het maatschappelijk verkeer als aanvaardbaar worden beschouwd. In de MvT wordt ook de historische kostprijs als zodanig beschouwd. Afgezien van de vraag welke zonderlinge bedrijfseconoom de historische kostprijs in zijn algemeenheid verdedigt,

Het wetsontwerp over de jaarrekening van ondernemingen

De vorige maand ingediende wetsontwerpen m.b.t. de jaarrekening van ondernemingen en de herziening van het enquêterecht waren voor de redactie aanleiding vertegenwoordigers van een werknemers- en een werkgeversverbond te vragen hun (persoonlijke) commentaren in ESB tegenover elkaar te zetten. Dat gebeurt deze week met het wetsontwerp jaarrekening ondernemingen. Volgende week is de herziening van het enquêterecht aan de beurt.

lijkt het wel of de MvT het als maatschappelijk aanvaardbaar ziet dat een onderneming bewust naar buiten een ander beeld van het vermogen en resultaat geeft dan zij voor zichzelf heeft gevormd²⁾. Wij vrezen dat hier de omstandigheid dat de fiscus de vervangingswaarde als waarderingsgrondslag verwerpt, wel eens een belangrijke rol heeft gespeeld. Gelukkig stelt de regering zich voor dat het georganiseerde bedrijfsleven en beroepsorganisaties van accountants „in het maatschappelijk verkeer aanvaardbare normen” zullen ontwerpen. Hopelijk zal er spoedig een waarderingscode uit de bus komen, waarvan de naleving afdwingbaar is.

De immateriële activa: troebele zaken

Een administratief lachertje is artikel 11 betreffende de immateriële activa. De onderneming mag immers naar eigen goeddunken goodwill, octrooien, licenties, auteursrechten, concessies, vergunningen en voorbereidings- en aanloopkosten in de balans opnemen. Zij dienen gewaardeerd te worden op ten hoogste het bedrag van de kosten die de onderneming daaraan heeft besteed, verminderd met het bedrag der afschrijvingen. Zelfs een vreemdeling in het bedrijfseconomische Jeruzalem zal echter begrijpen dat de waardering van de immateriële activa tot allerlei administratieve manipulaties te goeder of te kwader trouw leidt, die het inzicht in het vermogen en het resultaat van de onderneming vertroebelen³⁾. Het is ons inziens daarom juist om de waardering van immateriële activa op de balans niet toe te staan. Enerzijds zou dan het insluipen van allerlei subjectieve elementen in de jaarrekening worden vermeden; anderzijds zou de onderlinge vergelijking van ondernemingen wat vergemakkelijkt worden. Een meer gespecificeerde winst- en verliesrekening kan trouwens een beter inzicht in de potentiële ontwikkelingskansen van de onderneming geven. Zo kan best wat meer worden vermeld over researchkosten — hoe arbitrair ook — en over de aan- en verkoop van licenties.

Vermogen, activa en passiva: een willekeurig optelsommetje

In de MvT wordt nogal slordig omgesprongen met de begrippen „vermogen”, „activa” en „passiva”. Gesteld wordt dat in de bedrijfseconomische literatuur verschil van mening bestaat over de preciese betekenis van het begrip „vermogen”, zodat in de MvT onder „vermogen” zowel activa als passiva worden verstaan. Dat zou dan neerkomen op vermogen = balanstotaal. Men kan er vrede mee hebben dat voor een eenvoudige opvatting wordt

gekozen, ware het niet dat het vermogen = activa = passiva = balanstotaal in de praktijk bijzonder willekeurige uitkomsten kan geven. Om maar een simpel voorbeeld te geven: een bedrijfsgebouw kan voor f. 1 mln. als actief worden opgevoerd; maar ook voor f. 2 mln. als actief met f. 1 mln. aan afschrijvingen en herwaarderingsreserve als passiva. In het laatste geval komt het vermogen f. 1 mln. hoger uit dan in het eerste geval⁴⁾.

Deelnemingen: Feind hört mit!

Met het bovenstaande zijn bepaald geen spijkers op laag water gezocht. De regeling neergelegd in art. 14⁵⁾ komt namelijk in de lucht te hangen, indien geen scherpe definitie van „activa” bestaat. Door de activa van de deelnemende onderneming zo hoog mogelijk op te voeren met bepaalde waarderingsmethoden en/of balansindelingen, kan binnen ruime grenzen worden vermeden dat de gezamenlijke activa van de meerderheidsdeelnemingen boven de 15% van de activa der deelnemingen niet behoeven te worden vermeld. Overigens zou toepassing van art. 14 er toe kunnen leiden dat in 1967 een concern als Koninklijke Zout-Organon meerderheidsdeelnemingen met een gezamenlijke waarde tot f. 240 mln. niet met name zou behoeven te vermelden.

Een ernstig gebrek van het wetsvoorstel vormt de regeling dat belangrijke minderheidsdeelnemingen (25-50%) in het geheel niet met name behoeven te worden genoemd⁶⁾. Het wetsvoorstel volgt in deze het meerderheidsadvies van de SER. Vooral het in toenemende mate optredende verschijnsel dat grote concerns gezamenlijk ondernemingen

¹⁾ De regeling van 1929 in het WvK zal vermoedelijk 40 jaar van kracht zijn.

²⁾ Zie voor een cijfermatig overzicht van de in Nederland toegepaste waarderingsystemen bij de jaarrekeningen: H. H. M. Foppe in *ESB*, dd. 27 oktober 1965, blz. 991 e.v.

³⁾ Zie voor de bedrijfseconomische merites van art. 11: Prof. Drs. R. Burgert in *ESB*, dd. 11 augustus 1965, blz. 737 e.v.

⁴⁾ De door de MvT gestichte verwarring wordt nog groter als men elders leest dat onder vermogen activa minus passiva wordt verstaan (blz. 15, toelichting van art. 12). Blijkbaar wordt hier eigen vermogen bedoeld. Er wordt echter met een ander begrip „passiva” gewerkt, hoewel eigen vermogen uitdrukkelijk een passiefpost wordt genoemd (blz. 18, toelichting van art. 20).

⁵⁾ Art. 14 schrijft voor dat de waarde van de gezamenlijke activa van die ondernemingen (meerderheidsdeelnemingen), waarvan de naam niet wordt vermeld, een bedrag van 15% van de waarde der gezamenlijke activa van het concern niet mag overschrijden.

⁶⁾ Deelnemingen tot 25% van het geplaatste aandelenkapitaal behoeven volgens het wetsontwerp niet als een post „deelnemingen” op de balans te worden opgenomen; deelnemingen van 25 tot 50% daarentegen wél.

opzetten, zou echter in de jaarverslagen behoren te worden gesignaleerd. De minderheid in de SER meende o.i. terecht, dat openheid in het algemeen voor gezonde verhoudingen in het bedrijfsleven van groter belang is dan geheimhouding. Het bezwaar dat de concurrentiepositie geschaad wordt door publikatie van de namen van minderheidsdeelnemingen, weegt niet zo zwaar. Dit kan namelijk gemakkelijk worden ondervangen door de minister van Economische Zaken, evenals bij meerderheidsdeelnemingen, de bevoegdheid te geven tijdelijke ontheffing van de publicatieverplichting te verlenen.

Bezoldiging van bestuurders: blijft een mysterie

In art. 7 wordt volgens de MvT uitgegaan van de gedachte dat de risicodragende kapitaalverschaffers er recht op hebben te weten welk bedrag aan commissarissen ten goede komt, aangezien het commissariaat een bijzondere functie in de onderneming vervult. Afgezien van het feit dat naar onze mening ook andere belanghebbenden, in het bijzonder werknemers, aanspraak kunnen maken op dat recht, vinden wij het inconsequent dat de bezoldiging van bestuurders niet behoeft te worden gepubliceerd. Of zouden bestuurders geen bijzondere functie binnen de onderneming vervullen? De meerderheid van de commissie-Verdam vond vermelding van de bezoldiging van bestuurders te ver gaan, omdat die bezoldiging immers het hoofdbestanddeel van hun inkomen pleegt te zijn. En in ons land neemt men de nodige reserves ten aanzien van het publiceren der bezoldiging in acht.

Dit meerderheidsvoorstel van de commissie-Verdam, dat, zonder meer door de SER en de regering is overgenomen, maakt een preutse indruk. Voor het merendeel van de afhankelijke beroepsbevolking kan vrij exact de bezoldiging worden nagegaan aan de hand van CAO's en bezoldigingsschalen van ambtenaren. Voor die mensen geldt niet het Grote Geheim van het inkomen en ze schijnen er niet veel last van te hebben. Het kan er bij ons niet in dat ondernemingsbestuurders zoveel gevoeliger zijn, tenzij ze een kwaad geweten hebben.

Meer sympathie hebben wij voor de suggestie van de juridisch medewerker van het *Algemeen Handelsblad* ⁷⁾ om niet alleen de bezoldiging van bestuurders bij de moederonderneming, maar ook de bezoldiging van commissarissen en bestuurders bij dochterondernemingen en deelnemingen, te publiceren. Inderdaad is het denkbaar dat bijvoorbeeld commissaris X bij moeder-NV A geen of weinig tantième toucheert, maar bij dochter-NV B de „schade” ruimschoots en geruisloos inhaalt. Belangwekkend is de constatering in het *Algemeen Handelsblad*, dat het momenteel toelaatbaar is dat bestuurders statutair bevoegd worden verklaard hun eigen honorering vast te stellen ⁸⁾. Tenslotte menen wij dat informatie over de maatschappelijk achtergrond van de commissarissen hoogst noodzakelijk is. Vermelding van de publieke en particuliere functies van commissarissen, alsmede van het feit of een commissaris als particulier dan wel als vertegenwoordiger van een bepaalde belangengroep optreedt, lijkt ons voldoende.

Waarom geen kwartaalverslagen?

Een kleine vooruitgang geeft het wetsontwerp te zien met betrekking tot de wijziging van artikel 42 WvK. Volgens het wetsontwerp moet immers binnen vijf maanden na afloop van het boekjaar een balans en een winst- en verliesrekening door het bestuur worden opgemaakt. Die termijn

was in het voorontwerp-Verdam een in het SER-advies nog acht maanden, maar terecht wordt in de Memorie van Toelichting aangevoerd dat, hoe langer de termijn is, hoe meer de cijfers hun actuele betekenis verliezen. Het is echter jammer dat de grote open NV's niet verplicht worden kwartaalverslagen te publiceren ⁹⁾. Juist de nadruk die in de MvT wordt gelegd op de actualiteit van de cijfers, zou redelijkerwijze tot de gevolgtrekking moeten leiden dat kwartaalverslagen onontbeerlijk zijn voor een verantwoord oordeel over de handel en wandel van de onderneming. Bovendien is de analyse van de economische ontwikkeling van Nederland ten zeerste gebaat bij kwartaalverslaggeving door de grote ondernemingen. Anders gezegd: het algemeen belang in de ruimste zin van het woord vereist kwartaalverslaggeving.

Wenselijkheid van vergelijkende cijfers

In de MvT wordt toegejuicht dat in de praktijk veelal de cijfers van de vorige jaarrekening naast de nieuwe worden vermeld. Voor een wettelijke verplichting, zoals de SER voorstelt, wordt echter geen voldoende grond gezien. Als reden wordt aangevoerd dat voor een diepgaande analyse toch teruggegrepen zal moeten worden op de volledige voorafgaande jaarrekening(en). Het valt te betreuren dat in deze het advies van de SER niet is gevolgd. De informatiewaarde van de vergelijkende cijfers zou zelfs sterk vergroot kunnen worden, indien de belangrijkste verschillen tussen de oude en nieuwe cijfers zouden worden toegelicht. Een reeks van cijfers over een langere periode van bijvoorbeeld tien jaar geeft bovendien een goede — zij het globale — indruk van de ontwikkeling van de onderneming op lange termijn.

Helaas is niet ingegaan op de suggestie van de SER om het aantal personeelsleden te doen vermelden. Het SER-advies zegt terecht dat dit de waarde van het gegeven „lonen en sociale lasten” zou vergroten. Hieraan kan worden toegevoegd, dat het uit het oogpunt van het algemeen belang gewenst is de bijdrage van de onderneming tot de werkgelegenheid te kennen.

Publikatie van de jaarrekening

Hierboven is ingegaan op de materiële voorschriften over de inrichting van de jaarrekening. Van grote betekenis zijn ook de bepalingen met betrekking tot de publikatie van de jaarrekening. Dit punt heeft de gemoederen in de SER beziggehouden. Zijn advies was verdeeld. De meerderheid was van oordeel dat ook de grotere besloten NV's tot openbaarmaking moesten worden verplicht, juist en vooral met het oog op de belangen van de werknemers en andere belanghebbenden buiten de aandeelhouders. Als maatstaf alleen het geplaatst kapitaal (f. 500.000) aan te houden achtte de meerderheid onjuist. Hierbij zouden ook andere criteria zoals omzet, balanstotaal en personeelsbezetting een rol moeten spelen.

⁷⁾ *Algemeen Handelsblad*, dd. 17 mei 1968.

⁸⁾ Klaarblijkelijk wordt bedoeld op art. 48 c WvK: „Voorzover bij de akte van oprichting niet anders is bepaald, wordt de bezoldiging van bestuurders door de algemene vergadering vastgesteld”.

⁹⁾ Op de laatste jaarvergadering van de Ned. Kabelfabriek werd door het bestuur op een vraag, of het bestuur van plan is kwartaalcijfers te publiceren, als volgt geantwoord: „Dat vinden wij een griezelige zaak” (*De Volkskrant*, dd. 9 mei 1968).

In het wetsontwerp is deze uitbreiding nog niet verwerkt. Nu kan men er begrip voor hebben dat in verband met de besprekingen over het vennootschapsrecht in EEG-verband op dit moment een definitieve regeling nog niet tot stand kan worden gebracht. Dat echter een voorlopige voorziening, welke de minister wel wil „bevorderen”, niet reeds in het wetsontwerp is opgenomen is zeer te betreuren. De tijd tot studie — het SER-advies werd al in mei 1966 ingediend — lijkt toch ruimschoots voldoende te zijn geweest!

Drs. G. J. van der Hoeven
Mr. M. de Leeuw

(De auteurs zijn economisch medewerker van het Wetenschappelijk en Scholingsinstituut van het NVV, resp. juridisch medewerker van het NVV. Red.)

Een verkorte tussenbalans van het wetsontwerp op de jaarrekening

Reeds lang gaat de verslaggeving van de meeste ondernemingen uit boven de wettelijk vereiste minima. In vele gevallen zelfs ver daarboven uit. De tendens tot verbeterde verslaggeving heeft zich met name na de oorlog in versterkte mate voortgezet. De rapporten van de werkgeversverbonden *Het Jaarverslag* van 1955 en *Verslaggeving, verantwoording en voorlichting door de besturen van naamloze vennootschappen* van 1962 gaven nog een additionele versnelling aan deze ontwikkeling. Geleidelijk zijn steeds meer stemmen opgegaan om ook de wettelijke normen te herzien, zulks mede onder invloed van het voorbeeld van de Securities and Exchange Commission (SEC) in de Verenigde Staten. Politieke partijen namen de wens over en daarmede trad een nieuwe fase in. Het vervolg is bekend: in 1960 werd de Commissie-Verdam ingesteld, welke mede tot taak kreeg de publieke verantwoording van de onderneming te bezien. In 1964 verscheen het Rapport-Verdam, in 1966 het SER-advies over de jaarrekening en op 13 mei 1968 werd het wetsontwerp ingediend. Hoe de geschiedenis verder zal verlopen is uiteraard onzeker. Op aanvaarding van het wetsontwerp, al dan niet na amendement, in 1969 lijkt wel te mogen worden gerekend. Op inwerkingtreding ook nog wel, op lang van kracht blijven echter niet. Maar daarover hieronder nader.

Uniformiteit van voorschriften: openheid en doorzichtigheid

Met de indiening van het wetsontwerp, dat de huidige voorschriften zal vervangen door een veel uitvoeriger regeling (tien kolommen druks) zal binnen afzienbare tijd een fase worden afgesloten die ondanks — of wellicht moet men zeggen: dank zij — het ontbreken van uitvoerige wettelijke voorschriften een belangrijke ontwikkeling te zien heeft gegeven op het gebied van de verslaggeving.

Over het uitgangspunt van de voorstellen van de Commissie-Verdam m.b.t. de jaarrekening — een grotere open-

heid en doorzichtigheid — heeft noch binnen deze commissie noch in de SER groot verschil van mening bestaan. Evenmin is dit het geval met de grote lijnen van de voorstellen. Rekent men daartoe naast de algemene opzet — een beperkt aantal algemene beginselen dat aan de jaarverslaggeving ten grondslag moet liggen, een bodem van minimum-voorschriften en, als sluitstuk, verscheidene waarborgen voor de naleving van de voorschriften — ook de werkingssfeer, de verplichte accountantscontrole en de publikatieplicht, dan heeft slechts laatstgenoemd punt aanleiding tot meningsverschillen van betekenis gegeven. Niettemin heeft het zin kort op deze essentiële punten in te gaan, mede omdat daarbij enkele aspecten naar voren kunnen worden gebracht die voor de verdere ontwikkelingen van belang zijn.

De zeer ruime werkingssfeer, die naast de NV en de coöperatieve vereniging nog enkele ondernemingsvormen omvat, betekent uniformiteit van voorschriften inzake de jaarrekening voor alle door een rechtspersoon gedreven ondernemingen, ongeacht rechtsvorm of grootte. Een zo ruime werkingssfeer komt in het buitenland niet of nauwelijks voor. Direct of indirect bestaat in het buitenland veelal een aanzienlijk verschil tussen de voorschriften die door kleine of grote ondernemingen in acht moeten worden genomen. De betekenis van dit verschil wordt wel eens over het hoofd gezien bij vergelijkingen met bepaalde buitenlandse wetgevingen. Als bijvoorbeeld de uitvoerige Westduitse voorschriften m.b.t. de verslaggeving worden aangehaald wordt daarbij vaak uit het oog verloren dat deze slechts de Aktiengesellschaft (en de weinig voorkomende commanditaire vennootschap op aandelen) betreffen. Bovendien realiseert men zich vaak niet dat slechts ca. 2.500 overwegend zeer grote ondernemingen in de vorm van een Aktiengesellschaft worden gedreven, terwijl in Nederland de voorschriften bestemd zijn voor ruim tien maal zoveel, gemiddeld kleinere NV's.

De algemene opzet van de voorstellen van de Commissie-Verdam komt neer op toespitsing van de regeling op het doel van de jaarrekening en de algemene beginselen die bij het opmaken van de jaarrekening in acht moeten worden genomen, op beperking van concrete voorschriften tot minimum-vereisten en op effectieve waarborgen voor naleving van de voorschriften naar de geest van de wet. Deze opzet is in essentie ongewijzigd overgenomen uit het rapport-Verdam. Ook op dit essentiële punt onderscheidt het wetsontwerp zich van buitenlandse regelingen, die het gewenste inzicht trachten te verkrijgen door gedetailleerde en strakke voorschriften. De bezwaren van dergelijke stelsels zijn bekend, doch vrijwel onvermijdbaar. Zij leiden tot het dwingen in schema's die de gevarieerdheid van de praktijk niet dekken, tot verbrokkeling en onoverzichtelijkheid en tot verstarring. Op zichzelf verdient de Nederlandse opzet bepaald de voorkeur, doch de omstandigheden zijn het systeem niet gunstig.

De Nederlandse opzet stelt hogere eisen aan de verslaggeving dan gedetailleerde voorschriften doen en steunt voor zijn welslagen op een juiste mentaliteit, een wijde verbreiding van de vereiste verslaggevingstechniek en een behoorlijk niveau van het (accountants-)toezicht. Of in de overige EEG-landen in voldoende mate aan deze voorwaarden wordt voldaan, om een regeling van gelijksoortige opzet op Europees vlak mogelijk te maken, lijkt twijfelachtig.

*Uitbreiding van de publikatieplicht:
een omstreden zaak.*

Tot de kernpunten van de voorstellen van de Commissie-Verdam behoren voorts de verplichte accountantscontrole en de publikatieplicht. Het eerstbedoelde punt — verplichte controle door een registeraccountant bij open NV's en bij besloten NV's met een geplaatst kapitaal van tenminste f. 500.000 — heeft geen verschil van meningen te zien gegeven. Uitbreiding van de publikatieplicht daarentegen is sterk omstreden. Niet binnen de Commissie-Verdam, waar zich slechts een kleine minderheid voor uitbreiding van de publikatieplicht uitsprak, en zelfs unanimitéit bestond ten aanzien van de wenselijkheid één van de criteria voor publikatie, het bedrag aan toonderstukken van f. 50.000 te verhogen tot f. 250.000. In de SER was de verdeeldheid groter en sloeg de minderheid om in de kleinst mogelijke meerderheid. Het wetsontwerp echter bevat geen bepalingen m.b.t. de publikatieplicht in verband met ontwikkelingen op Europees gebied. Wel stelt het één nader wetsontwerp over de publikatieplicht in vooruitzicht.

Het betreft hier een vraagstuk dat gecompliceerder is dan wel eens wordt aangenomen. Om een greep te doen uit de vragen die hier rijzen: voor wie is de verslaggeving bedoeld? Zeker voor de aandeelhouders. Maar is publikatie dan nodig, indien de stukken op naam staan en de aandeelhouders dus rechtstreeks bereikt kunnen worden? Ook voor de werknemers? Kan dan niet beter de weg van de ondernemingsraad worden gevolgd met alle daaraan verbonden mogelijkheden? Voor crediteuren? Belangrijke crediteuren kunnen inzage bedingen. Als men meent dat naast aandeelhouders ook andere categorieën in aanmerking komen voor informatie, rijst vervolgens de vraag of gezien hun specifieke belangen de informatiebehoefte van al deze categorieën identiek is en deze categorieën dus dezelfde gegevens moeten ontvangen als aan aandeelhouders worden verstrekt. Daarnaast is er het punt dat publikatie tot concurrentienadelen kan leiden. Hier is mede van belang hoeveel informatie ingevolge de wet moet worden verstrekt. Een afweging van de belangen van de onderneming en die van de onderscheiden categorieën is daarom noodzakelijk. Ook zijn in dit verband van belang de grootte van de onderneming, het aantal produkten dat zij vervaardigt, consolidatie e.d. Immers, bij één en dezelfde wetgeving varieert het inzicht in de onderneming afhankelijk van deze factoren.

Een volgend punt is het werkgebied van de onderneming. Zo is een aantal NV's uitsluitend werkzaam in landen waar hun concurrenten geen jaarrekeningen behoeven over te leggen, of jaarrekeningen, die uit het oogpunt van informatiewaarde niet gelijkwaardig kunnen worden geacht. Ten slotte dient ook met de wetgeving van de overige EEG-landen rekening te worden gehouden. Hier doen zich twee uitersten voor: ruime verplichting tot publikatie gepaard aan zeer geringe informatiewaarde (bijv. België), of omgekeerd: zeer uitvoerige informatie gepaard aan één sterke beperking van de kring van tot publikatie verplichte vennootschappen. Van dit laatste is West-Duitsland, onze belangrijkste handelspartner, een voorbeeld, waar de

publikatieplicht; zoals wij reeds zagen, beperkt is tot ca. 2.500 Aktiergesellschaften. De jongste wetsvoorstellen (22 mei 1968) m.b.t. uitbreiding van publikatie trekken daar de grens bij ondernemingen, ongeacht rechtsvorm, die voldoen aan twee van de volgende drie criteria: werknemersbestand 5.000, balanstotaal van DM 125 mln., omzet van DM 250 mln.¹⁾

Publikatieplicht en concurrentiepositie

Onder deze omstandigheden betekent een vergaande publikatieplicht in Nederland een wanverhouding die de concurrentiepositie niet onberoerd laat. Wat de concrete (minimum-)voorschriften over de inhoud van de balans en de verlies- en winstrekening betreft, is één groot aantal wijzigingen aangebracht, deels van redactionele, deels van materiële aard. Twee punten hebben in de SER tot verschil van opvattingen geleid: de nominatieve vermelding van deelnemingen en de nominatieve opgave van houders van prioriteitsaandelen. Het wetsontwerp bevat op beide punten een compromis. Nominatieve vermelding wordt verplicht gesteld, doch aan deze verplichting wordt de mogelijkheid van een tijdelijke, door het departement van Economische Zaken te verlenen, dispensatie gekoppeld. Aan de dispensatiemogelijkheid bij deelnemingen is evenwel de verplichting gekoppeld melding te maken van een verleende dispensatie, hetgeen in sommige gevallen de betekenis van deze dispensatiemogelijkheid vrijwel illusoir maakt. Naast door het SER-advies geïnspireerde wijzigingen heeft de minister over een tamelijk breed front ook andere wijzigingen aangebracht, die de vereiste minimumvoorschriften niet onaanzienlijk verscherpen. In een reeks van gevallen wordt een uitvoeriger specificatie of vermelding van additionele gegevens verlangd. In de praktijk zal dit tenminste bij een deel der ondernemingen tot bezwaren van technische of concurrentiële aard aanleiding geven.

Anderzijds zijn ook enkele vereenvoudigingen ingevoerd die overbodig werk besparen en het mogelijk maken vermelding van onbelangrijke details achterwege te laten. Het betreft hier de mogelijkheid de gegevens omtrent een meerderheidsdeelneming achterwege te laten, indien deze reeds door één deelnemende onderneming zijn verstrekt, alsmede de mogelijkheid tot het achterwege laten van nominatieve vermelding van meerderheidsdeelnemingen; die tezamen niet groter zijn dan 15 pCt. van de moeder. Een verdere versoepeling, zoals in de SEC-voorschriften vervat, krachtens welke van detaillering mag worden afgezien indien er een wanverhouding bestaat tot de kosten en inspanning, die zij vergt en het additionele inzicht dat daarmee wordt bereikt, zou, zonder het inzicht te schaden, een aanzienlijke verdere verbetering van het wetsontwerp betekenen.

¹⁾ Beide eerstbetrokken ministers zijn socialist. Hun verstaande, niet overgenomen voorstellen gingen uit van 2.000 werknemers, DM 50 mln. balanstotaal en DM 100 mln. omzet. De Nederlandse minister is beduidend liberaler: zijn gedachten gaan uit naar een balanstotaal van f. 8 mln.

(I.M.)

§ N.V. SLAVENBURG'S BANK §

Het geheel overziende is duidelijk dat het beoogde doel, een grotere openheid en doorzichtigheid, zeker bereikt zal worden. Voor wat betreft de wijze waarop dit doel bereikt wordt vallen met name twee aspecten te onderkennen: *een technisch aspect en het concurrentieaspect*. Wat het eerstbedoelde aspect betreft, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat na invoering van een aantal verbeteringen een regeling bereikt kan worden die een maximum aan waarborgen voor een goede verslaggeving biedt zonder te vervallen in een al te strak keurslijf. Wat het concurrentieaspect betreft heeft een belangrijke factor nog geen definitieve regeling gevonden: de publikatieplicht. Op dit punt is een zorgvuldig afgewogen regeling, die ook rekening houdt met de buitenlandse concurrentie in Nederland en de positie van Nederlandse ondernemingen die uitsluitend of nagenoeg uitsluitend buiten Nederland werkzaam zijn, van wezenlijk belang. In dit verband is mede van belang dat ons land behalve door de inhoud van de jaarrekening ook door het toepassingsgebied van het wetsontwerp op het punt van de verslaggeving tot de koplopers zal gaan behoren.

Ten slotte nog enkele opmerkingen over de veranderingen die het gevolg zullen zijn van de invoering van de voorstellen. Hierboven werd reeds opgemerkt dat de meeste ondernemingen reeds ver uitgaan boven de vereisten die de huidige wetgeving stelt. Dit neemt niet weg dat in een aantal gevallen nog een groot écart bestaat tussen de verslaggeving en de eisen die het wetsontwerp stelt. Aanpassing uit dezen hoofde zowel als aanpassing uit hoofde van indeling met de daaraan verbonden moeilijkheden en kosten zullen noodzakelijk zijn. Ook de balansverhoudingen zullen in vele gevallen opnieuw moeten worden bezien. Misverstanden en onjuiste gevolgtrekkingen zullen desondanks niet uitblijven: het lezen van de jaarstukken met begrip van de algemene en specifieke achtergrond waartegen de stukken moeten worden gezien, vereist nu eenmaal een kundigheid die geenszins algemeen verbreid is.

Terloops zijn reeds enkele opmerkingen gemaakt over de situatie in het buitenland. In Brussel wordt thans gewerkt aan een unificatie van de voorschriften inzake de jaarrekening, welke in de komende jaren zijn beslag moet

krijgen. Gezien het feit dat van alle regelingen in de EEG het Nederlandse systeem zowel qua opzet als qua uitwerking het sterkst afwijkt, staat nog te bezien of het de unificatiepogingen zal overleven. Dit betekent dat de kans bestaat dat de Nederlandse NV zich binnen een kort tijdsbestek op twee verschillende systemen moet instellen, met alle daaraan verbonden bezwaren. De vraag rijst dan ook of het onder deze omstandigheden veel zin heeft om de toekomstige wet in werking te laten treden.

Mr. R. Hoorens van Heijningen

(De schrijver is medewerker van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen. Red.)

Mededelingen

CURSUS MIDDELBAAR PLANOLOGISCH ONDERZOEKER

Onder auspiciën van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting zal bij voldoende deelneming medio september a.s. wederom een cursus starten ter ondersteuning van de studie voor het diploma Middelbaar Planologisch Onderzoeker. Het betreft een reeks van 16 bijeenkomsten van 9.45 uur tot 14.00 uur, die periodiek op zaterdag te Utrecht zullen worden gehouden. In deze cursus zal in het bijzonder worden ingegaan op de onderdelen A en B van het studieprogramma (maatschappelijke achtergronden en ontwikkeling van de ruimtelijke ordening). In het hierop aansluitende cursusjaar 1969-1970 zal speciaal aandacht worden geschonken aan het onderdeel C van het studieprogramma (onderzoekstechniek en onderzoeksmethodiek).

Op aanvraag zal door de secretaris van de Cursuscommissie, Drs. P. L. Klooster (p/a Kromme Nieuwe Gracht 49, Utrecht, tel. 030-1 59 32) gaarne een studieprogramma met nadere bijzonderheden worden toegezonden.

Recente publikaties

Dr. C. J. van der Weijden: Om het gedrag van de consumenten. Een beschouwing over de macro-economische consumptiefunctie (oratie Rotterdam). Universitaire Pers Rotterdam, 1968, 34 blz., f. 4.

Robert R. Blake en Jane S. Mouton: Leiderschapspatronen (The Managerial Grid. Vert. door M. Zwiers). Marka no. 89. Het Spectrum, Utrecht 1968, 350 blz., f. 4,90.

Blijkens de ondertitel zou dit boek een

systeem bieden „om via een puntsgewijze, concrete analyse van de stijl van leidinggeven tot een nieuwe wijze van leiden te komen die, door een juiste integratie van aandacht voor de mens en aandacht voor de produktie, een grote verbetering van de bedrijfsresultaten waarborgt”. Altijd al gedacht.

Ashok V. Desai: Real Wages in Germany 1871-1913. Clarendon Press:

Oxford University Press, Londen 1968, 184 blz., 55 Sh.

Twee doeleinden beoogt dit boek. In de eerste plaats levert het een belangrijke bijdrage tot de Duitse statistieken door een uitgebreid overzicht te geven van de industriële lonen en de kosten van levensonderhoud in de periode 1871-1913. Op de tweede plaats analyseert het de factoren die de groei van het reëel inkomen bepaalden, alsmede de verdeling daarvan tussen industrie-arbeiders en overige inkomstrekkers.

Recente publikaties *(vervolg)*

R. J. Holloway en R. S. Hancock:

Marketing in a Changing Environment.
The Wiley Marketing Series. John Wiley, New York 1968, 498 blz., 70 Sh.

Een handboek over marketing dat de lezer een goed begrip wil geven van de „environmental forces” en multi-disciplinaire aspecten van marketing. In dit boek is marketing een economisch én sociaal verschijnsel.

Inhoud in hoofdlijnen:

Deel I, The basis and conceptual framework of marketing: Marketing and society — The system of marketing — Marketing in capitalistic and planned economies.

Deel II, Marketing environment and market forces: The environment of consumer behavior — The visible and dynamic force of technology — The economic environment, competition — Demand analysis — Marketing and

the law — The ethical dimension in marketing.

Deel III, Market development: Marketing intelligence — Planning for marketing development — Market development: The product and the price — Marketing logistics — Persuasion in the market place.

Deel IV, Marketing in perspective: Universality of marketing and economic development — International marketing — An evaluation of marketing.

de rijksoverheid vraagt

voor het Centraal Planbureau

econoom vac. nr. 8-4213/0936

voor de functie van **Hoofd van de afdeling Verkeer en Energie**.

Taak: leiding en richting geven aan het analyseren van de economische ontwikkeling van de energie, het verkeer en vervoer op korte en middellange termijn; optreden als secretaris van de werkcommissie voor verkeer en vervoer, die in het kader van de middellange termijnplanning is ingesteld.

Vereist: doctoraal economie;
ervaring op het gebied van de vervoers- en verkeerseconomie.
Econometrische kennis en ervaring strekken tot aanbeveling.

Salaris, afhankelijk van opleiding en ervaring, max. f 2457,- per maand.

Tel. inlichtingen worden verstrekt onder nr. 070 - 51 41 51, tst. 293.

voor het Centraal Bureau voor de Statistiek

t.b.v. de Wetenschappelijke Staf van de Afdeling Handelsstatistiek te 's-Gravenhage

econoom vac. nr. 8-4156/0936

met belangstelling voor vraagstukken welke samenhangen met de structuur en de ontwikkeling van de handel.

Taak o.m.: het voorbereiden van statistische onderzoeken in deze sector, het analyseren van de uitkomsten en het samenstellen van de publikaties.

Vereist: doctoraal examen Economie.

Salaris tussen f 1265,- en f 2108,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder het bij de gewenste functie vermelde vacaturenummer voor elke vacature een afzonderlijke brief) zenden aan Bureau Personeelsvoorziening en Bemiddeling van de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6% vakantiewaardering

Geld- en kapitaalmarkt

GELDMARKT

De daling in de bankpapiercirculatie, die na het passeren van de mei-ultimo zoals gebruikelijk inzette, heeft aanvankelijk weinig effect gehad op de ontspanning van de geldmarkt. Oorzaak hiervan was een omvangrijke stijging in 's Rijks kas in de week, eindigende op 11 juni, waardoor f. 291 mln. uit het verkeer verdween. Door het beroep op de Nederlandsche Bank verder uit te breiden konden de banken de druk weerstaan. In de zevendaagse periode, die 17 juni eindigde, bleef de bankpapieromloop verder dalen, terwijl tevens onder invloed van de maandelijkse betalingen aan de gemeenten de Staat een belangrijk bedrag aan de markt deed toekomen. De banken konden hierdoor hun schuld aan de centrale bank vereffenen. De verlaging van de goud- en deviezenreserves in de week van 4 tot 11 juni was gevolg van een trekking van Frankrijk op het IMF, waarvan de afwikkeling wat ons land betrof buiten de markt plaatsvond.

In deze kroniek heb ik herhaaldelijk op wijzigingen in de methoden van betaling gewezen. Deze behelzen o.m. de overgang van loonbetaling per week naar betaling per maand, de dispositiepas, de introductie van de salarisrekening, de invoering van de betaalcheque, de diverse nieuwe faciliteiten van de Postcheque- en Girodienst en de ontwikkeling bij de algemene spaarbanken van spaarbank tot gezinsbank. Men kan zich voorstellen dat deze wijzigingen in het betalingssysteem invloed zouden kunnen hebben op de verhouding, waarin het publiek van chartaal en giraal geld gebruik maakt, waarop enkele nieuwe methoden ook zijn gericht. In bankkringen meent men op te merken, dat zich reeds wijzigingen in het patroon beginnen af te tekenen, waardoor ook op de werking van de geldmarkt invloed zou worden uitgeoefend.

De vraag rijst of dit zich ook reeds in de cijfers van de bankpapieromloop weerspiegelt. Hieronder volgen de stijgingen van de bankpapiercirculatie in de eerste vijf maanden van de jaren 1965 t/m 1968.

(in f. mln.)					
	januari ultimo	februari ultimo	maart ultimo	april ultimo	mei ultimo
1965	221	401	314	371	434
1966	240	464	356	477	558
1967	241	402	312	518	363
1968	163	296	389	385	522

Het cijfermateriaal is niet geheel geschikt om het verschijnsel in kwestie te meten, o.a. omdat Pasen en Pinksteren ieder jaar verschillend vallen. Uit de bovenstaande gegevens blijkt in drie van de vijf ultimo's de stijging in 1968 lager te liggen dan in voorgaande jaren, doch bij de maart- en mei-ultimo is dit niet het geval. De cijfers van de gemiddelde stijgingen en dalingen zijn als volgt:

(in f. mln.)		
	gemiddelde stijgingen	gemiddelde dalingen
1965	272	348
1966	316	379
1967	362	367
1968	371	351

Of de wijzigingen in de betaalmethoden ook kwantitatief reeds van betekenis zijn, blijkt uit de cijfers nog niet erg duidelijk. Toch is het zeer wel mogelijk, dat op de langere duur het effect van belang zal worden.

KAPITAALMARKT

De nieuwste cijfers betreffende de activiteit op de emissie-markt laten onderstaand beeld zien:

(in f. mln.)		
	januari/mei 1967	januari/mei 1968
Staat	250	249
Lagere overheid	596	322
Particuliere sector	75	382
Totaal	921	952
Aflossingen	-338	-365
Netto beroep	583	587

Het meest opmerkelijke in de cijfers is de groei bij de particuliere sector. Dat toch het netto-beroep weinig afwijkt is gevolg van de terughoudendheid in de overheidssector, met name bij de Bank voor Nederlandsche Gemeenten.

KOERSSTAAT

Indexcijfers aandelen (1953 = 100)	29 dec. 1967	H. & L. 1968	14 juni 1968	21 juni 1968
Algemeen	374	415 — 359	409	415
Internationale concerns	514	611 — 495	598	609
Industrie	357	366 — 341	361	366
Scheepvaart	109	113 — 105	103	103
Banken en verzekering	185	201 — 179	197	198
Handel enz.	168	171 — 160	170	168

Bron: A.N.P.-C.B.S., Prijscourant.

Aandelenkoersen a)			
Kon. Petroleum	f. 155,60	f. 164,80	f. 170,05
Philips	f. 127,40	f. 145,20	f. 146,75
Unilever, cert.	f. 108,40	f. 136,70	f. 139,60
Zout-Organon	f. 160	f. 176	f. 178,50
Hoogovens, n.r.c.	f. 125,40	f. 117	f. 117,40
A.K.U.	f. 66	f. 83,30	f. 85,15
AMRO-Bank	f. 47,20	f. 49,50	f. 49
Nat. Nederlanden	619	692	685
K.L.M.	f. 276	f. 212,50	f. 211,50
Robeco	f. 228,40	f. 242,30	f. 242,70
New York			
Dow Jones Industrials	905	914	901
Rentestand			
Langlopende staatsobligaties b)	6,27	6,47	6,52
Aandelen: internationaal b)	4,0		
lokale b)	4,2		
Disconto driemaands schatkist- papier	4½	4½	4½

a) Aangepast voor kapitaalwijzigingen.
b) Bron: Amsterdam-Rotterdam-Bank.

Prof. Dr. C. D. Jongman

GEMEENTE 'S-GRAVENHAGE

Bij de afdeling FINANCIËN der Gemeentesecretarie is wegens vertrek van de huidige functionaris, per 1 september a.s., vakant de

STAFFUNCTIE „RESEARCH EN PLANNING“

Tot de aan deze functie verbonden werkzaamheden behoren hoofdzakelijk

- ★ het in het kader van de begrenzing van de financiën en het budget coördineren van de opstelling van een voortschrijdend investeringsplan op middellange en langere termijn;
- ★ het analyseren van de ontwikkeling der uitgaven en inkomsten van de gemeente in het verleden;
- ★ het maken van prognoses omtrent de in de toekomst te verwachten budgetruimte en het ontwikkelen van aanwijzingen omtrent de aanwending daarvan, een en ander mede geplaatst tegen de achtergrond van de ontwikkelingen bij het Rijk en de totaliteit der gemeenten.

Kandidaten voor deze functie — bij voorkeur doctorandi in de economie — dienen uitgebreide studie te hebben gemaakt van de overheidsfinanciën, het staats- en administratief recht, de bestuurswetenschap en bekend te zijn met financiële administratie.

Ervaring in de sector der gemeentefinanciën, alsmede verrichte studie op dit terrein strekken tot aanbeveling.

Goede mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid is vereist.

Aanstelling zal afhankelijk van ontwikkeling, ervaring en leeftijd plaats kunnen vinden op een salarisniveau van maximaal f 2.457,— per maand.

AOW-premie komt voor rekening van de gemeente.

Vakantietoelage 6% van het jaarsalaris.

Welvaartsvaste pensioenvoorziening.

Een psychologisch onderzoek zal deel uitmaken van de selectieprocedure.

Voor eventuele nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met de Directeur van Financiën, tel. 070 - 62.41.21, toestel 776.

Eigenhandig geschreven sollicitaties, met vermelding van volledige personalia, alsmede van de naam van dit blad, binnen 14 dagen ONDER No. R 194 te zenden aan de Directeur van het Gemeentelijk Bureau voor Personeelsvoorziening, Burg. de Monchyplein, 10, 's-Gravenhage.

Het is
helemaal
geen
wonder

dat het advertentievolume van E.-S.B. zo sterk groeit.

Er zijn namelijk weinig bladen, die zo goed zijn ingevoerd bij de leiding van het Nederlandse bedrijfsleven (en daar nog terdege gelezen worden ook!) als E.-S.B.

Dit is geen loze bewering, maar de keiharde conclusie van het lezerskringrapport, dat door een ter-zake kundige op grond van een uitvoerige enquête werd uitgebracht.

Vraagt u het ons eens ter lezing (71 pagina's) en u weet waar u het zoeken moet als u Mijnheer zelf iets te zeggen hebt.

Adm. E.-S.B. - Postbus 42 - Schiedam.

Schakel bij vacatures voor leidende functies steeds E.-S.B. in: in vrijwel elk groot bedrijf wordt dit blad veelvuldig gelezen.

Advertentie-opdrachten te richten aan:
ADVERTENTIE-AFDELING E.-S.B., POSTBUS 42, SCHIEDAM, TELEFOON (010) 26 02 60

HOOPT U VERMOGEND TE WORDEN ?

Dan dient u zich wel tijdig vertrouwd te maken met de kunst van het beleggen !

Het populaire weekblad

Beleggers-Belangen

kan u daarbij met zijn even deskundige als betrouwbare voorlichting op dit terrein waardevolle diensten bewijzen.

Studenten-abonnementen per kwartaal f 6,50.

Vraagt gratis proefnummer Adm. „Bel-Bel“, Postbus 42, Schiedam.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Bij het Europa Instituut van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid wordt gevraagd per 1 oktober 1968 een

WETENSCHAPPELIJK MEDEWERKER

van de hoogleraar in het sociaal-economisch recht.

Taak : Analyse nationale en Europese sociaal-economische wetgeving; medewerking aan werkcolleges en verdere assistentie van de hoogleraar.

Gestelde eisen: Doctoraal examen Nederlands recht (publiek recht); goed economisch inzicht; tentamen in volkenrecht en/of het recht van de internationale organisaties; tentamen, scriptie of proefschrift op het gebied van het sociaal-economisch recht, het arbeidsrecht of het belastingrecht.

Salaris : volgens Rijksregeling, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring tussen f 1325,— en f 2108,— per maand.

Sollicitaties : met curriculum vitae en bijzonderheden over studieresultaten, verdere ervaringen en referenties te richten aan Prof. Mr. P. Verloren van Themaat, Europa Instituut der Rijksuniversiteit, Wilhelminapark 12, Utrecht.

PROT. CHRISTELIJK
PSYCH. ZIEKENHUIS
„BLOEMENDAAL“
DEN HAAG - LOOSDUINEN

Door pensionering komt binnenkort in ons ziekenhuis vacant, de functie

ECONOOM

De taak van deze functionaris is gericht op het economisch gebeuren in de gehele ziekenhuisorganisatie. Het bevorderen van de doelmatigheid staat daarbij voorop.

De econoom geeft tevens leiding aan enkele „economische“ diensten.

Gaarne zouden wij benoemen een man

- die een academische opleiding heeft genoten;
- met praktische ervaring;
- in de leeftijd van ongeveer 35 jaar;
- met prot.-christelijke levensovertuiging.

De salariëring is in overeenstemming met het gewicht van de functie.

Sollicitaties te richten aan de geneesheer-directeur, Monsterseweg 93, Den Haag - Loosduinen.

Efficiency

bespoedigt
Uw contacten
met gegadigden

★

Indien
Uw telefoonnummer
in Uw annonce
moet worden
opgenomen,
vermeld dan
tevens het

NETNUMMER

GEMEENTE ROTTERDAM

Het **HAVENBEDRIJF** vraagt

voor de Economische afdeling, welke belast is met het adviseren van de Directie op algemeen en vervoerseconomisch gebied en met de economische documentatie en voorlichting

een **ECONOOM**

taak: ● het medewerken aan onderzoeken naar de consequenties, welke voor de havens van Rotterdam voortvloeien uit de ontwikkelingen in handel, verkeer en industrie en uit de economisch-politieke maatregelen in binnen- en buitenland;

- het opstellen van analyses;
- het voorbereiden van beleidsnota's.

vereist: doctoraal examen economische wetenschappen, ervaring in het verzamelen, verwerken en interpreteren van economische en statistische gegevens; goede mondelinge en schriftelijke uitdrukingsvaardigheid, ook in de moderne talen; moet de chef van de afdeling kunnen vervangen.

Het salaris is in overeenstemming met de belangrijkheid van deze interessante en afwisselende functie.

Bij de selectie zullen de resultaten van een psychologisch onderzoek mede een rol kunnen spelen.

Sollicitaties worden binnen 14 dagen en onder nr. 272/0936 ingewacht bij de chef van het Bureau Personeelvoorziening, stadhuis, Rotterdam.

INTER-AMERICAN DEVELOPMENT BANK

Hoofdkantoor te Washington, D.C.

Uitgifte van

f 30.000.000,- 20-jarige Obligaties

7 pct. NEDERLANDSE GULDENSLENING 1968,

in stukken van nominaal f 1000,- aan-toonder.

Ondergetekenden berichten dat zij de inschrijving op bovengenoemde obligaties, op de voorwaarden van het prospectus d.d. 24 juni 1968, openstellen op

woensdag 3 juli 1968,

van des voormiddags 9 uur tot des namiddags 3 uur

bij hun kantoren te Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage,
tot de koers van 99 pct.

Exemplaren van het prospectus en inschrijvingsformulieren zijn bij de kantoren van inschrijving verkrijgbaar.

**ALGEMENE BANK NEDERLAND N.V.
AMSTERDAM-ROTTERDAM BANK N.V.
HOLLANDSCHE BANK-UNIE N.V.
MEES & HOPE
PIERSON, HELDRING & PIERSON**

Amsterdam, 24 juni 1968.

GE 130

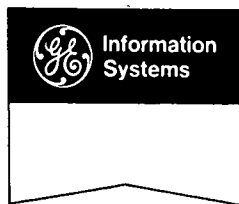
daar staan 3 bekende namen achter
GENERAL ELECTRIC - BULL GENERAL ELECTRIC
OLIVETTI GENERAL ELECTRIC

Op 2 mei 1968 werd de **GE 130** over de gehele wereld gelanceerd.
Een nieuwe computer waar men vanaf de **GE 115** naar toe kan groeien.

Dit is de **GE 130** : – volledig compatible met de **GE 115**
– **compiler voor GAMMA 10**
– 2 microseconden accestijd
– geheugencapaciteit : 16, 24 of 32 kb
– grote simultaneïteit
– uitgebreide software
– programmering in Cobol 65 en Fortran
– 8 indexregisters
– mogelijkheid tot programma-interrupties
– operating systems voor banden en schijven

Volledig compatible met de **GE 115** dankzij :
– dezelfde interne logische structuur
– de mogelijkheid tot het werken met de
software en cliëntenprogramma's van de **GE 115**
– de mogelijkheid tot koppeling van alle
periferie-elementen van de **GE 115**.

Meer dan 1000 **GE 115** computers
zijn volop in gebruik over de gehele wereld.
Zij bewijzen het : wat GENERAL ELECTRIC,

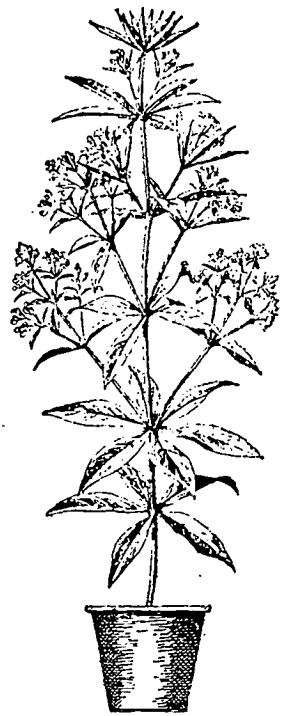
BULL GENERAL ELECTRIC en
OLIVETTI GENERAL ELECTRIC
gezamenlijk maken is goed.
Voorziet in een behoefte !

Dat geldt ook voor de **GE 130**.

BULL
GENERAL **ELECTRIC**

BULL GENERAL ELECTRIC (NEDERLAND) N.V., Vliegtuigstraat 26, Amsterdam-W. Tel. 020-158955.

is uw computer een tere, dure kasplant?

Z'n feilloze werking staat of valt met een goede verzorging, ook en vooral een prima luchtverzorging. Uw computer mag 't niet te warm hebben en niet te koud. Staat hij te droog dan treedt statische elektriciteit op waardoor de ponskaarten gaan kleven; is 't te vochtig dan ondervinden de ponskaarten door vormverandering bij de verwerking ernstige moeilijkheden. Een Bronswerk-Fijenoord installatie houdt uw computer op de juiste temperatuur. Door 't inbrengen van mineraalvrije waterdamp of door droging wordt de relatieve vochtigheid precies op peil gehouden. Stof is een van de bittere vijanden van uw computer. Een rigoreuze filtering is in de Bronswerk-Fijenoord installatie ingebouwd. De grote ervaring van Bronswerk-Fijenoord op het gebied van verwarming en airconditioning verzekert u een betrouwbare installatie.

Bronswerk - Fijenoord voor complete airconditioning. In overleg met de architect kan ook de levering van plafonds, verlichting en vloeren door ons worden verzorgd.

BRONSWERK-FIJENOORD N.V.

Afdeling Verwarming en Airconditioning.

Vraagt uitgebreide brochure.

Postbus 28, Amersfoort, Tel. (03490) 1 28 14,

Telex 47039, Brabantsestraat 12-20.